

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Πρακτικά Συμποσίου

Δήμερο Συμπόσιο
Αμφιθέατρο «Γιάννος Κρανιδιώτης»,
Υπουργείο Εξωτερικών, Ακαδημίας 1,
Πέμπτη και Παρασκευή,
14 και 15 Δεκεμβρίου 2000, στις 7 το βράδι.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Πρακτικά Συμποσίου

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

Διοικητικό Συμβούλιο

Πρόεδρος: *Κώστας Στεργιόπουλος*

Αντιπρόεδρος: *Αλέξης Ζήρας*

Γεν. Γραμματεύς: *Παυλίνα Παμπούδη*

Ταμίας: *Τάκης Μενδράκος*

Μέλη: *Μάνος Κοντολέων,*

Άρης Μαραγκόπουλος, Λύντια Στεφάνου.

Με την οικονομική υποστήριξη
του ΕΠΕΤ II, της XVI Γ.Δ. της Ευρωπαϊκής Ένωσης
και της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας.

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Πρακτικά Συμποσίου

Διήμερο Συμπόσιο
Αμφιθέατρο «Γιάννος Κρανιδιώτης»,
Υπουργείο Εξωτερικών, Ακαδημίας Ι.
Πέμπτη και Παρασκευή,
14 και 15 Δεκεμβρίου 2000, στις 7 το βράδι.

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

Πέμπτη, 14 Δεκεμβρίου 2000, 7 το βράδι.

- Προσφώνηση του Προέδρου της Εταιρείας Συγγραφέων
- Χαιρετισμοί επισήμων

Α'. - Η ανάπτυξη της λογοτεχνίας στις χώρες της μετανάστευσης.

Πρόεδρος: *Αλέξης Ζήρας*

✧ *Αλέξης Ζήρας* (κριτικός και μελετητής της λογοτεχνίας): «*Η λογοτεχνία της μετοικεσίας και το δίλημμα: Αυτονομία ή ενσωμάτωση;*»

✧ *Νίκη Αϊντενάιερ* (διευθύντρια των εκδόσεων «Ρωμισσύνη» στην Κολωνία): «*Ελληνική Λογοτεχνία μέσα σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία.*»

Δ ι ά λ ε ι μ μ α

✧ *Μαργαρίτα Μέλμπεργκ* (μεταφράστρια): «*Τόπος και γλώσσα: Έλληνες συγγραφείς στη Σουηδία.*»

✧ *Τηλέμαχος Κώτσιας* (πεζογράφος): «*Προβλήματα και ιδιαιτερότητες στη λογοτεχνία των Βορειοηπειρωτών.*»

✧ *Γιώργος Καναράκης* (Καθηγητής Πανεπιστημίου Σίδνεϋ): «*Η λογοτεχνία των Ελλήνων της Αυστραλίας.*»

Παρασκευή, 15 Δεκεμβρίου, 7 το βράδι.

Β'. – Γραφές της μετανάστευσης

Πρόεδρος: Γιώργος Ματζουράνης

✎ **Γιώργος Ματζουράνης** (πεζογράφος και δημοσιογράφος): «Λογοτεχνία ανάμεσα σε δύο κόσμους».

✎ **Γιώργος Βέης** (ποιητής και κριτικός): «Από το σύμπλεγμα του μετανάστη στην αίγλη του δραγουμάνου».

Διάλειμμα

✎ **Αργύρης Χιόνης** (ποιητής): «Η ακριβολογία ως αντιστάθμισμα για την απώλεια του γλωσσικού αυθορμητισμού».

✎ **Αναστάσης Βιστωνίτης** (ποιητής και πεζογράφος): «Στα σταυροδρόμια του νόστου. Τέσσερις Έλληνες συγγραφείς στην Αμερική».

✎ **Κώστας Στεργιόπουλος** (ποιητής, κριτικός και μελετητής της λογοτεχνίας): «Ένας ξενιτεμένος Έλληνας στην Αμερική».

Και τις δύο ημέρες
οι ηθοποιοί **Κώστας Καστανάς** και **Εύα Καρούνη**
διάβασαν κείμενα μεταναστών
στα ενδιαμέσα των εισηγήσεων.

Προσφώνηση
του Προέδρου της Εταιρείας Συγγραφέων
ΚΩΣΤΑ ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ

*Κύριε Γενική Γραμματέα Ευρωπαϊκών Υποθέσεων
του Υπουργείου Εξωτερικών,
Κύριε Εκπρόσωπε του Υπουργού Πολιτισμού,
Αγαπητοί συνάδελφοι, Κυρίες και Κύριοι,*

Η Εταιρεία Συγγραφέων σας καλωσορίζει στο διήμερο Συμπόσιο «Λογοτεχνία και Μετανάστευση», που γίνεται σήμερα και αύριο εδώ, στο Αμφιθέατρο του Υπουργείου των Εξωτερικών «Γιάννος Κρανιδιώτης».

Το θέμα της μετανάστευσης έχει πολλές παραμέτρους και δεν θα μπορούσαμε να πούμε ότι μελετήθηκε ως τώρα αρκετά στο σύνολό του. Ιδιαίτερα, η λογοτεχνία που αναπτύχθηκε από μετανάστες στις χώρες της μετοικεσίας είναι μια πλευρά του που πολύ λίγο έχει εξεταστεί.

Με το διήμερο τούτο Συμπόσιο, ως Εταιρεία Συγγραφέων, θα επιχειρήσουμε όχι, βέβαια, να εξαντλήσουμε το θέμα της μεταναστευτικής λογοτεχνίας, αλλά να προσεγγίσουμε τις δυο κύριες όψεις του. Απόψε, κάπως θεωρητικότερα, θα εξετάσουμε την ανάπτυξη της λογοτεχνίας στις χώρες της μετανάστευσης και αύριο το βράδι θα εντοπιστούμε περισσότερο στις γραφές της μετανάστευσης, δηλαδή στους συγγραφείς και στο έργο μεταναστών ποιητών και πεζογράφων, ενώ - και τις δυο ημέρες - στα ενδιαμέσα των εισηγήσεων θα διαβάζονται κείμενα αυτών των συγγραφέων, για να έχουμε και κάποια δείγματα γραφής τους.

Ευχαριστούμε το Υπουργείο Εξωτερικών για την πρόθυμη φιλοξενία, τη Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας για την οικονομική υποστήριξη, τους ηθοποιούς Κώστα Καστανά και Εύα Καρυάτη που ευγενικά προσφέρθηκαν να διαβάσουν τα κείμενα και όλους εσάς που μας τιμάτε με την παρουσία σας.

Χαιρετισμός
του Υπουργού Πολιτισμού
Κ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Χαιρετίζουμε με ιδιαίτερη ικανοποίηση τη διοργάνωση από την Εταιρεία Συγγραφέων του διήμερου συμποσίου με θέμα "Λογοτεχνία και μετανάστευση". Είναι γεγονός ότι ο χώρος αυτός δεν έχει ερευνηθεί ή δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς, και είναι για τον λόγο αυτό που το συμπόσιό σας αποκτά ιδιαίτερη σημασία.

Ζούμε στην εποχή της παγκοσμιοποίησης και όπως είναι φυσικό δεχόμαστε καθημερινά μηνύματα και επιδράσεις από άλλους πολιτισμούς, τόσο στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, στην οποία μετέχει ενεργά η χώρα μας όσο και στο πλαίσιο των λοιπών εξελίξεων σε παγκόσμιο επίπεδο. Είμαστε ανοιχτοί σ' ένα γόνιμο διάλογο με τους άλλους πολιτισμούς, αλλά ταυτόχρονα είναι αναγκαίο να προβάλλουμε την πολιτιστική μας κληρονομιά και να διαφυλάξουμε την εθνική μας ταυτότητα. Γι αυτόν ακριβώς τον λόγο είναι αναγκαία περισσότερο από κάθε άλλη φορά η ανακάλυψη και η γνωριμία με τον πολιτισμό που παράγεται από τους λοιπούς Έλληνες που ζουν και δημιουργούν σε άλλες χώρες.

Έχουμε λοιπόν τη βεβαιότητα ότι το συμπόσιό σας θα συμβάλει αποφασιστικά στην κατεύθυνση αυτή, στην ανακάλυψη δηλαδή και τη μελέτη του έργου των Ελλήνων λογοτεχνών που δημιουργούν μακριά από την Ελλάδα και θα ενισχύσει έτι περαιτέρω τους υπάρχοντες εθνικούς δεσμούς προς όφελος της συνολικής ελληνικής πολιτιστικής παρουσίας σε παγκόσμιο επίπεδο.

*(Διαβάστηκε από τον Διευθυντή Γραμμάτων του Υπουργείου Πολιτισμού,
κ. Κωνσταντίνο Κοροούλη)*

Χαιρετισμός
του Γενικού Γραμματέα Ευρωπαϊκών Υποθέσεων
του Υπουργείου Εξωτερικών
Κ. ΗΛΙΑ ΠΛΑΣΚΟΒΙΤΗ

Κυρίες και Κύριοι,

Με ιδιαίτερη χαρά και ενδιαφέρον φιλοξενούμε απόψε στην Αίθουσα "Γιάννος Κρανιδιώτης" του Υπουργείου Εξωτερικών, μία εκδήλωση της Εταιρείας Συγγραφέων με θέμα τόσο διαφορετικό και ταυτόχρονα τόσο πλησίον στα καθημερινά ενδιαφέροντα του Υπουργείου Εξωτερικών.

"Λογοτεχνία και μετανάστευση" είναι, για την Ελλάδα όροι άρρηκτα συνδεδεμένοι μεταξύ τους. Η χώρα μας, μέχρι πρόσφατα έβλεπε να φεύγουν τα νιάτα της για να βρουν καλύτερη τύχη κάτω από άλλους ουρανούς. Η πορεία τόσων εκατομμυρίων Ελλήνων, σε ξένες χώρες, ήταν φυσικό να αναζητήσει την έκφρασή της μέσα από την Λογοτεχνία, μέσο με το οποίο κατ' εξοχήν η ελληνική ψυχή παραδοσιακά μιλούσε. Στις μέρες μας, πλέον, οι Έλληνες δεν φεύγουν, με την ίδια συχνότητα που έφευγαν κάποτε και για τους ίδιους λόγους. Η λογοτεχνία όμως δεν έχασε ποτέ τη σημασία της, ως κρίκου μεταξύ του αποδήμου Έλληνα και του τόπου του.

Πέρα από τα σύνορα, οι Έλληνες λογοτέχνες μιλούν στην ελληνική ψυχή για μια Ελλάδα που υπήρχε, για μια Ελλάδα που υπάρχει και σφύζει από ζωή, για μια Ελλάδα που είναι δική τους. Την ίδια στιγμή, μιλούν στους ξένους λαούς, γνωρίζοντάς τους με την Ελλάδα και τους ανθρώπους της. Σήμερα στο εξωτερικό ζουν και δημιουργούν, με μια σημαντική ποιοτική προσφορά, Έλληνες λογοτέχνες που τιμούν το όνομα της χώρας μας στις χώρες εγκατάστασής τους και κάνουν όλους τους Έλληνες, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, περήφανους.

Ταυτόχρονα, η αξιόλογη ελληνική λογοτεχνική παραγωγή, συμβάλλει ουσιαστικά στη διατήρηση της επαφής των αποδήμων με τις ρίζες τους, εις

πείσμα, πολλές φορές, των ισοπεδωτικών τάσεων της εποχής μας.

Θα ήθελα να σας συγχαρώ για την εκδήλωσή σας. Έρχεται, πρώτα από όλα να μας καταστήσει πιο οικεία τη σχέση της λογοτεχνίας με τη μετανάστευση και, με τον τρόπο αυτό, να επισημάνει και μια σειρά πτυχών της που πρέπει όλοι να γνωρίζουμε. Είναι πολύ σημαντικό, ο κρίκος που συνδέει τη λογοτεχνία με τους απόδημους όχι μόνο να μην εξασθενήσει, αλλά και να ενισχυθεί ακόμη περισσότερο, διότι θεωρώ ότι είναι ζωτικής σημασίας για την επικοινωνία του Έλληνα που ζει στο εξωτερικό με τον τόπο του. Πρέπει όλοι να εργασθούμε προς αυτή την κατεύθυνση και εκδηλώσεις όπως η σημερινή, αποτελούν σημαντική συμβολή στην επιτυχία του στόχου αυτού.

Καλή επιτυχία στο συμπόσιο. Εύχομαι να αποτελέσει την αφετηρία για μια παραγωγική συνέχεια.

Χαιρετισμός
του Γενικού Γραμματέα Αποδήμου Ελληνισμού
Κ. ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΟΛΛΗ

Αγαπητές φίλες και αγαπητοί φίλοι,

Με ιδιαίτερη εκτίμηση στο έργο της Εταιρείας Συγγραφέων χαιρετίζω το Συμπόσιό σας, για το οποίο εύχομαι καλή επιτυχία και σας εκφράζω το δεδομένο ενδιαφέρον και τη συμπαράσταση της Γενικής Γραμματείας Αποδήμου Ελληνισμού.

Το Συμπόσιό σας με θέμα: "Λογοτεχνία και Μετανάστευση" αποτελεί εκ των πραγμάτων μια επιβεβλημένη συμβολή στη μελέτη και την έρευνα της λογοτεχνίας της ελληνικής διασποράς, καθώς η λογοτεχνία αυτή δεν έχει ερευνηθεί εξαντλητικά. Ιδίως ως προς ορισμένες ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες πτυχές της, όπως είναι οι συγγραφείς που προέρχονται από τις νεότερες γενεές των ομογενών, οι οποίοι δεν έχουν ως εργαλείο γραφής την ελληνική γλώσσα.

Η ελληνική πνευματική διασπορά, αποτέλεσε στο παρελθόν με τους λόγιους του διαφωτισμού και τους μεγάλους ποιητές, όπως τον Διονύσιο Σολωμό και τον Κάλβο, σημαντικό παράγοντα στην αναγέννηση του Ελληνισμού, και στην συγκρότηση του εθνικού μας βίου. Τηρουμένων των ιστορικών αναλογιών, η σύγχρονη ελληνική πνευματική διασπορά έχει επίσης σημαντικές επιδράσεις όχι μόνο στην ελληνική κοινωνία αλλά και στις χώρες μόνιμης διαμονής της, όπου έχει να επιδείξει ορισμένους ιδιαίτερα αξιόλογους ανθρώπους που συγγράφουν σε ξένες γλώσσες. Ενδεικτικά παραδείγματα αυτής της κατηγορίας είναι ο ελληνικής καταγωγής Μεξικανός συγγραφέας Όμηρος Αρίτζης (Homero Aridjis) και ο Ελληνοαυστραλός Θωμάς Πετσίνης (Tom Petsinis).

Καθώς μειώνεται η χρήση της ελληνικής γλώσσας στις τάξεις της ελληνικής διασποράς και στις σχέσεις της με την Ελλάδα, η υποκατάστασή της

με άλλες γλώσσες στη λογοτεχνία, αλλά και στην καθημερινή ζωή της ομογένειας παρουσιάζει νέα ερευνητικά πεδία ενδιαφέροντος για τους ειδικούς αλλά και για τις αρμόδιες υπηρεσίες της Ελληνικής Πολιτείας.

Με αυτές τις σκέψεις, εύχομαι για άλλη μια φορά καλή επιτυχία και αναμένω με ενδιαφέρον τα πορίσματα του Συμποσίου σας.

(Διαβάστηκε από τον Πρόεδρο της Εταιρείας Συγγραφέων)

Αλέξης Ζήρας

Κριτικός και μελετητής της λογοτεχνίας

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΟΙΚΕΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟ ΔΙΛΗΜΜΑ: ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ Ή ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ;

*«Ο Γκομπρόβιτς ο οποίος έζησε όλη του τη ζωή στο
Μπουένος Άιρες, ήταν αδύνατο να γράψει στα ισπανικά,
μολονότι τα γνώριζε πολύ καλά, γιατί τον δέσμευε
η αντίληψή του για τη μορφή».*

ΘΩΔΩΡΗΣ ΚΑΛΛΙΦΑΤΙΔΗΣ,

(«Τα προβλήματα της γλώσσας
και η ελληνική λογοτεχνία της διασποράς»
περιοδ. «η Λέξη», τευχ. 110, Ιουλ.-Αυγ. 1992, σ. 451.)

Όταν αναφερόμαστε στη λογοτεχνία της μετοικεσίας εννοούμε κυρίως τα λογοτεχνικά κείμενα: ποίηση, πεζογραφία ή άλλο συγγενές είδος, που γράφονται από συγγραφείς εκπατρισμένους, εγκατεστημένους, είτε με τη θέλησή τους είτε όχι, σε χώρες μακριά από τον τόπο καταγωγής τους. Πρόκειται, όπως είναι ευνόητο, για λογοτεχνίες (αφού αργά ή γρήγορα οι συγγραφείς και τα έργα τους δέχονται τις κατά τόπους επιδράσεις και αποκτούν τις αντίστοιχες ιδιομορφίες), που αρχικά είναι στενά συνδεδεμένες με την κοινωνική και την πολιτισμική πραγματικότητα του μητροπολιτικού κέντρου. Με την πάροδο του χρόνου και όσο οι πρωτογενείς εμπειρίες ή τα βιώματα απομακρύνονται από τη μνήμη του γενέθλιου τόπου, η λογοτεχνία των μετοίκων αποκτά

μεγαλύτερη αυτονομία, γίνεται περισσότερο αυτεξούσια - θεματικά και γλωσσικά - για να καταλήξει να ενσωματωθεί στη λογοτεχνία της χώρας της μετοικεσίας. Εκτός και αν αποτελέσει, σε λίγες εξαιρετικές περιπτώσεις, και αφού υπάρχει ως προϋπόθεση το στοιχείο της ομογλωσσίας με τη λογοτεχνία του εθνικού κέντρου, μέρος της τελευταίας. Το έργο του Κ.Π. Καβάφη, για παράδειγμα, εκπροσωπεί αυτή την εξαίρεση του κανόνα, γιατί ενώ ο ποιητής γεννήθηκε, διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε στην Αλεξάνδρεια, αντλώντας την ποιητική του από καταβολάδες που έβγαιναν έξω από τη συνήθη ελλαδική στιχουργική παράδοση του 19ου αιώνα, κατόρθωσε, με την πρωτοτυπία του ύφους, το στοχαστικό του υπόβαθρο και τη ριζοσπαστική του θεματική, να ενσωματωθεί στη λογοτεχνική ιστορία και γραμματολογία του 20ού, αποτελώντας, με την πάροδο των ετών, τον βασικό αντίποδα στη γραμμή του παλαμικού λυρισμού.

Έτσι, ενώ στην πρώτη γενιά των μετοίκων τα θέματα προέρχονται συνήθως από τις τραυματικές εμπειρίες της φυγής, της εγκατάστασης και του αρχικού κοινωνικού αποκλεισμού, στη δεύτερη και στις επόμενες γενιές το συναίσθημα της διαφορετικότητας ή της ετερότητας όσο πάει και μειώνεται και αντικαθίσταται από τις αναζητήσεις, τα προβλήματα και τα ενδιαφέροντα των λογοτεχνών του τόπου υποδοχής. Ανάλογα συμβαίνουν και στη γλώσσα ή στους τρόπους έκφρασης. Οι δυσκολίες «μετάβασης» της πρώτης γενιάς από τη «μητρική» γλώσσα στη γλώσσα του νέου περιβάλλοντος είναι συχνά αξεπέραστες, και για να διατυπώσουν αυτά που σκέπτονται ή φαντάζονται πρέπει προηγουμένως να τα μετασχηματίσουν επαναληπτικά, χρησιμοποιώντας νοερά ή κυριολεκτικά τους κώδικες έκφρασης της μητρικής γλώσσας ως μεταφραστικό διάμεσο προς τη νέα γλώσσα. Ο πεζογράφος Κλεμάν Λεπίδης έλεγε σχετικά ότι έχοντας ζήσει, στα παιδικά και στα πρώιμα νεανικά του χρόνια, στο περιβάλλον των ελλήνων μετοίκων που εγκαταστάθηκαν στη Γαλλία με-

τά τη μικρασιατική καταστροφή, είχε μια ανάλογη δυσκολία στα πρώτα του λογοτεχνικά γραπτά, καθώς η γλωσσική του συνείδηση και η φαντασία του είχαν διαμορφωθεί κατά ένα μέρος από τις προφορικές αφηγήσεις των παλαιότερων, για τη ζωή στη Μικρά Ασία.

Λόγω ακριβώς τού κατά καιρούς έντονου μεταναστευτικού ρεύματος που δημιουργήθηκε, με κατεύθυνση την Αίγυπτο, την Αυστραλία, την Αμερική και τις χώρες της Ευρώπης, κατά τη διάρκεια του δέκατου όγδοου, του δέκατου ένατου αιώνα, των αρχών του εικοστού – αλλά και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, στις δεκαετίες του '50, του '60 και λιγότερο του '70 – η Ελλάδα είναι μια από τις χώρες που υπέστη τις μεγαλύτερες πληθυσμιακές αφαιμάξεις. Και τούτο, ανεξάρτητα από το ότι στη διάρκεια του εικοστού αιώνα, σε πολλές περιπτώσεις οι μετακινήσεις του ελληνικού στοιχείου από τις χώρες της Ανατολής ή της Αφρικής δεν επηρέασαν άμεσα το εθνικό κέντρο, αφού αυτό κατευθύνθηκε προς την Βόρεια Αμερική ή την Ευρώπη. Πέρα όμως από αυτά, οι μετακινήσεις που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες ιστορικές στιγμές του μείζονος ελληνισμού, δεν μεταφράζονται το ίδιο σε αριθμούς, ούτε και είναι όμοιες ως προς το κοινωνικό δυναμικό που αντιπροσωπεύουν. Ο ελληνισμός της Κριμαίας και της Οδησού, λόγου χάριν, δεν είχε, στον 18^ο και στον 19^ο αιώνα, την ίδια ιστορική σημασία με τον μορφωτικό δυναμισμό των ελλήνων εμπόρων που εγκαταστάθηκαν στη Βιέννη της αυστρουογγρικής μοναρχίας, την ίδια περίοδο.

Επομένως, είναι εύλογο ότι και η λογοτεχνία της μετοικεσίας, παλαιότερης και νεώτερης, δεν έχει πάντοτε την ίδια σημασία. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι η ανάπτυξη των τεχνών και του στοχασμού είναι παρεπόμενο φαινόμενο στους τόπους εκείνους όπου οι έλληνες έμποροι με τις δραστηριότητές τους συσσώρευαν σημαντικά κεφάλαια. Ή, εκεί όπου οι ελληνικής καταγωγής μέτοικοι απέκτησαν μια κοινωνία ομόγλωσσων

αναγνωστών που μπορούσε να συντηρήσει, μέσα από εκδόσεις, περιοδικά, εφημερίδες και συναφείς εκδηλώσεις, έναν περισσότερο ή λιγότερο ζωτικό κύκλο προσφοράς και ζήτησης της λογοτεχνίας και των διαφόρων άλλων τεχνών. Τα παραδείγματα του παροικιακού ελληνισμού στη Νέα Υόρκη κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, και περισσότερο του ελληνισμού στην Αίγυπτο, μετά το 1890, είναι εξαιρετικά διαφωτιστικά για τη μελέτη του φαινομένου δυο λογοτεχνιών που η παραγωγή τους διαγράφει μια σύντομη καμπύλη απαρχής, κορυφωσης και υποχώρησης. Λόγω ακριβώς του ότι δεν ήταν αυτοφυείς, συνδέθηκαν οργανικά με αυτήν του μητροπολιτικού, ελλαδικού κέντρου αλλά και απέκτησαν καθώς εξελίσσονταν ορισμένα αυτόνομα χαρακτηριστικά τα οποία οφείλονταν σε τοπικές ιδιαιτερότητες.

Ο Αθανάσιος Πολίτης, στον β' τόμο του πολύτιμου συγγράμματός του, *«Ο ελληνισμός και η νεωτέρα Αίγυπτος»* (1930) αναφέρει συμπερασματικά ότι αυτό που χαρακτηρίζει την φιλολογική, καλλιτεχνική και πνευματική κίνηση των ελλήνων της Αιγύπτου *«είνε ότι αυτή είναι προϊόν αυτοφυές της ελληνικής αποικίας της κοιλάδος του Νείλου»*. Η διατύπωση αυτή του Πολίτη ίσως υπαινίσσεται το γεγονός ότι οι σχέσεις των ελλήνων με την αιγυπτιακή κοινωνία υπήρξαν όντως ιδιόρρυθμες περίπου ως τη δεκαετία του 1930. Κάτι που είχε ως συνέπεια τα περισσότερα βιβλία αφηγηματικού λόγου να απεικονίζουν αμυδρά ή πλάγια το ανθρώπινο και φυσικό περιβάλλον της χώρας, εστιαζόμενα με μια διαδικασία αφαίρεσης στις συμπεριφορές, στις ψυχικές αντιδράσεις και στις σχέσεις των αιγυπτιακών ελλήνων — και μόνο σ' αυτά. Προφανώς, η διαδικασία αυτή που αποτελούσε στην κυριολεξία την κυρίαρχη οπτική αρκετών συγγραφέων της πρώτης μεταναστευτικής γενιάς, οφειλόταν σε λόγους ιδεολογικούς, και αν άλλαξε αργότερα το τοπίο αυτό είναι βέβαιο ότι άλλαξε λόγω της πολιτικής μεταστροφής και του ριζοσπαστισμού ενός σημαντικού μέρους των νεώτερων μετοίκων — ιδιαίτερα αυτών που προ-

έρχονταν από την Κύπρο. Ανάλογα μπορούμε να πούμε ότι συνέβησαν και στις Η.Π.Α., ξεκινώντας από την περίοδο του μεσοπολέμου και φθάνοντας ως τη δεκαετία του '60, αν και εκεί ο ελληνισμός ήταν και είναι εγκατεσπαρμένος σε πολλά σημεία της χώρας, και, επομένως, είναι πολύ πιο ευάλωτος στα σχέδια ενσωμάτωσής του στις τοπικές κοινωνίες.

Πράγματι, η εξέταση της λογοτεχνίας της ελληνικής διασποράς μάς έχει διδάξει ότι κατά τεκμήριο, οι γραφές της μετοικεσίας δεν διατηρούν για μεγάλο διάστημα την αυτονομία τους. Η ταυτότητα τους μπορούμε να πούμε ότι ολοκληρώνεται και αποκτά τα πιο ευδιάκριτα χαρακτηριστικά της στον χρόνο που ορίζεται, αφ' ενός από τη διαδοχή της πρώτης στη δεύτερη γενιά των μεταναστών και, αφ' ετέρου, από το κατά πόσο διατηρείται ενεργό το συναίσθημα της περιθωριακής ύπαρξης. Όσο καθυστερεί η διαδικασία της ενσωμάτωσης στις τοπικές κοινωνίες τόσο η συνείδηση της μεταιχμιακής ζωής τροφοδοτεί τη συγγραφική φαντασία με τα υλικά εκείνα που οξύνουν τις μνημονικές αναδρομές στη γενέθλια γη, αντιπαραθέτοντας πολλές φορές μία έντονα μυθοποιημένη πατρίδα σε μια ζωή κυριαρχημένη από το άξενο και το απρόσωπο. Αυτή θα μπορούσα να πω ότι είναι και η τυπική περίπτωση της λογοτεχνίας της μετοικεσίας που προήλθε από τα μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα ελλήνων προς τις Η.Π.Α., την Αυστραλία, το Βέλγιο και τη Γερμανία, καθ' όλη τη διάρκεια του εικοστού αιώνα.

Εννοείται, έτσι, ότι το είδος της λογοτεχνίας που παράγεται από τους έλληνες στους τόπους υποδοχής τους, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κοινωνική τους προέλευση, το παιδευτικό τους επίπεδο, αλλά και από τη σχέση που δημιουργούν με τις παραγωγικές διαδικασίες της χώρας εγκατάστασής τους. Συνήθως τα γενικά ειδοποιά χαρακτηριστικά της λογοτεχνίας που προήλθε από μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα δεν επαναλαμβάνονται στα λογοτεχνικά κείμενα που προήλθαν από μεμονωμένους μετανάστες, από αναγκαστικά εκτοπισμένους και πολιτικούς

εξόριστους ή από γόνους ευπόρων οικογενειών - όπως στην περίπτωση της Αιγύπτου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Αυτή η υπόθεση εργασίας έχει τη σημασία της, προφανώς, για το θέμα μας, γιατί αν κάνουμε μια σύγκριση μεταξύ της μεταναστευτικής τάσης που παρατηρήθηκε στις τελευταίες δεκαετίες πριν από την πτώση του Βυζαντίου, όπως και στα αμέσως μετά την Άλωση χρόνια, από τη μια μεριά, και της μετανάστευσης προς τις χώρες της κεντρικής, της ανατολικής και της βόρειας Ευρώπης κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα, από την άλλη, βλέπουμε ότι πρόκειται για ανόμοιες περιπτώσεις, με τελείως διαφορετική και άνιση τη συμβολή τους ως προς την παραγωγή της σκέψης και των γραμμάτων. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε έξοδο μεμονωμένων λογίων που κατέφευγαν στη Δύση για να βρουν προστασία, ως ήδη ολοκληρωμένες όμως πνευματικές οντότητες, στα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα και στις πριγκιπικές αυλές του Μεσαίωνα, ενώ στην δεύτερη έχουμε μαζική φυγή, προπάντων από τον τουρκοκρατούμενο κορμό της χώρας, με βασικό αίτημα την αναζήτηση καλύτερης οικονομικής τύχης αλλά και με πάντοτε ενεργό το όραμα της παλινοδότησης.

Ο Μ.Γ. Μερρακλής, παρουσιάζοντας μια σχετική ομιλία του Νικόλαου Γωμαδάκη, του 1952, αναφέρει, γι' αυτή τη δεύτερη περίπτωση μεταναστών, ότι, *«δίπλα στο πρωτοφανές για τους μετά την άλωση χρόνος, γεγονός της τόσο εκτεταμένης Διασποράς, λαμβάνει χώρα και ένα άλλο γεγονός, πρωτοφανές επίσης [...]. Οι έμποροι μετανάστες, θεράποντες του "Κερδάου Ερμού" αποβαίνουν συγχρόνως και θεράποντες του "Λογίου Ερμού" κάνοντας, ίσως, για πρώτη φορά, ιστορική πραγματικότητα το μύθο, ο οποίος ήθελε να ανηψώσει ιδανικά μια κατάσταση που υπήρχε οπωσδήποτε και στην αρχαιότητα [...]: για πρώτη φορά στην ελληνική ιστορία συμμαχούν δημιουργικά η εμπορική δραστηριότητα και η πνευματική ανησυχία, υποδαυλιζόμενη, είναι αλήθεια, αυτή εδώ, από την πατριωτική ανησυχία, ώστε η συνεργασία αυτή να αποκρυσταλλωθεί κιόλας*

σε μια συγκεκριμένη επιβλητική πολιτική πράξη: την προσπάθεια για την εθνική αφύπνιση και ανεξαρτησία του λαού μέσω της παιδείας.»

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η στροφή του μετανάστη προς τη λογοτεχνία, ανεξάρτητα από τα αισθητικά αποτελέσματα που μπορεί να έχει και, επίσης, ανεξάρτητα από την ευνοϊκή ή όχι υποδοχή της, ξεκινάει συνήθως από προσωπικά κίνητρα: νοσταλγία, συναισθηματικά αδιέξοδα, ανάγκη ανακύκλησης του παρελθόντος ή, αντίθετα, ανάγκη τριβής με καινούριους γλωσσικούς ρυθμούς και κώδικες. Στην ουσία, πρόκειται για ένα ζήτημα που είναι γενετικά σχεδόν συνδυσασμένο με τη ζωή του μετανάστη, ανεξάρτητα από τόπο, χρόνο και μορφωτικό επίπεδο. Αν έχει αποσπαστεί βίαια από την πρωτογενή ζωή του χωριού, το πιθανότερο είναι ότι θα ανασυνδεθεί με τα βιώματα του παρελθόντος του μέσω της δημώδους ποίησης και του τραγουδιού. Αν υπάρχει κάποιος βαθμός εξαστικοποίησής του, τότε το πιθανότερο είναι ότι θα προσπαθήσει να αποκαταστήσει τον διάμεσο χρόνο της προσαρμογής του με προσφυγή σε αυτοβιογραφικά κείμενα, αρχικά γραμμένα στη μητρική του γλώσσα και αργότερα στη γλώσσα της χώρας όπου εγκαταστάθηκε.

Θυμάμαι ότι πριν από αρκετά χρόνια ο Στρατής Τσίρκας σε μια συνάντηση που είχε πραγματοποιηθεί στην αίθουσα τέχνης «Ωρα» του Αссαντούρ Μπαχαριάν και που σχετιζόταν με τα θέματα ύλης του «Χρονικού», μας είχε διαβάσει ένα έμμετρο και ομοιοκατάληκτο πολύστιχο ποίημα που του εμπιστεύθηκε ένας επαναπατρισμένος μετανάστης. Το ποίημα ήταν γραμμένο αρχικά στα ελληνικά και έπειτα στα αγγλικά, και περιέγραφε – κατά το πρότυπο των βυζαντινών πτωχοπροδρομικών, αλλά και των επανησίων και των σύγχρονων κυπρίων ριμαδόρων – με χιούμορ και καυστική σάτιρα, τη ζωή, τις πικαδόρικες περιπέτειες και τα πάθη των μεταναστών, στις νοτιοδυτικές πολιτείες των Η.Π.Α., στις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα. Μ' αυτό θέλω να πω ότι στις αρχές

του 20^{ου} αιώνα, αν εξαιρέσουμε κάποιες λίγες περιπτώσεις λογοτεχνών οι οποίοι είχαν ήδη αναδειχθεί στην Ελλάδα, προτού φύγουν και εγκατασταθούν σε κάποια άλλη χώρα, ο κυριότερος όγκος των συγγραφέων της μετοικεσίας προέρχεται από άτομα που συνειδητοποιούνται ως λογοτέχνες όταν είναι πλέον πολίτες μιας δεύτερης πατρίδας – έστω και δεύτερης κατηγορίας, όπως αυτοί της πρώτης γενιάς, στο Βέλγιο και στη Γερμανία, μετά το 1955.

Αναμφίβολα υπάρχουν και εξαιρέσεις του κανόνα. Αλλά σ' αυτές συγκαταλέγονται λογοτέχνες που κάποιο εξαιρετικό, έκτακτο γεγονός τούς έκανε να αποφασίσουν να μετοικήσουν, και πάντως *όχι πρωτοβάθμια η οικονομική δυσπραγία*. Μια τέτοια εξαίρεση είναι ο Ζακύνθιος την καταγωγή Νικόλαος Επισκοπόπουλος που επιβλήθηκε από πολύ νεαρή ηλικία στον κύκλο των αθηναϊκών γραμμάτων και της δημοσιογραφίας, και που καταξιωμένος πια φεύγει το 1902 για το Παρίσι, με την παρότρυνση του Ζαν Μωρεάς, για να αρχίσει εκεί μια δεύτερη σταδιοδρομία, ως γάλλος πλέον συγγραφέας, με το ψευδώνυμο Nicolas Segur. Μια άλλη εξαίρεση είναι ο Νίκος Καλαμάρης / Μ. Σπιέρος που εγκαθίσταται στο Παρίσι, εντάσσεται στον κύκλο του Αντρέ Μπρετόν, και, λίγο πριν από τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, φεύγει στη Νέα Υόρκη, για να ξεκινήσει στις Η.Π.Α., ως Νικόλαος Κάλας (Calas) πλέον, μια σπουδαία σταδιοδρομία, αυτή του μελετητή έργων τέχνης. Εδώ όμως πρέπει να συναριθμήσουμε και τον Νίκο Καζαντζάκη, ο οποίος γράφει το μεγαλύτερο μέρος του πεζογραφικού έργου του μετά το 1948, στη Γαλλία, και αποκτά πολύ σύντομα μια εντυπωσιακή σε έκταση διεθνή αναγνώριση. Όπως και τη Μιμίκια Κρανάκη, που, προτού εγκατασταθεί κι αυτή στο Παρίσι, είχε ήδη κάνει αισθητή την παρουσία της στα ελληνικά γράμματα με το *Contre-Temps*, ένα μυθιστόρημα νεανικής μαθητείας διαρθρωμένο με την έννοια του αφηγηματικού αντιχρονισμού και θέτοντας τις βάσεις ανάπτυξης ενός νεωτερικού αφηγηματικού λόγου.

Μια ομοειδής και πολυπρόσωπη κατηγορία συγγραφέων είναι αυτή που στεγάζει ορισμένους που πρωτοεμφανίστηκαν στην Ελλάδα, αλλά αναγκάστηκαν να εκπατριστούν μετά το 1949-1950, για πολιτικούς λόγους, και να συνεχίσουν τη σταδιοδρομία τους σε χώρες της ανατολικής και της δυτικής Ευρώπης. Είναι ενδιαφέρον μάλλον να υπογραμμίσουμε ότι αν ο όρος μετοικεσία έχει ενσωματωμένη ως ένα βαθμό την έννοια της μεταβλητότητας και της προσωρινότητας, οι λογοτέχνες που υποχρεώθηκαν να ακολουθήσουν τις τύχες της ηττημένης ελληνικής αριστεράς μετά τον εμφύλιο υπήρξαν όντως *μέτοικοι*. Οι μετακινήσεις τους από χώρα σε χώρα ήταν διαρκείς, και σε όλους ανεξαίρετως το όραμα της επιστροφής παρέμεινε ζωτικό, έτσι ώστε να αισθάνονται περισσότερο συνδεδεμένοι — παρά την εικοσιπενταετή απουσία τους — με τον κύκλο της ελληνικής γραμματείας, συνεχίζοντας να γράφουν ελληνικά ή προσπαθώντας να ανασυνδεθούν με το νεανικό τους παρελθόν, δημιουργώντας μέσω της λογοτεχνίας μια συνέχεια του τότε και του τώρα. Ασφαλώς, δεν είναι τυχαίο ότι σχεδόν όλα τα διηγήματα του Δημήτρη Χατζή που γράφτηκαν στους τόπους των μετοικεσιών του είναι ακινητοποιημένα, ως προς τον αντικειμενικό χρόνο στα πλαίσια του οποίου διαδραματίζονται, στη δεκαπενταετία 1935-1950. Ούτε είναι τυχαίο ότι η Άλκη Ζέη συνδέει πάντοτε, τη φαντασία και τη ζωή των παιδικών προσώπων της, με τον κόσμο που άφησε πίσω της. Και, τέλος, η ανθολογία διηγήματος που συνέταξαν, ο Χατζής με την Μέλπω Αξιώτη, στην ανατολική Γερμανία, ή τα πρώτα διηγήματα και τα μυθιστορήματα του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου, μοιάζουν να έχουν πάντοτε *«την αιτία του κακού σημαδεμένη»*, για να χρησιμοποιήσουμε έναν στίχο του Κ.Γ. Καρωτάκη.

Απομένει λοιπόν η μεγάλη πλειοψηφία των συγγραφέων που άρχισαν να γράφουν ως μέτοικοι πλέον. Νομίζω ότι η στροφή αυτή προς τη γραφή, που είναι συνάλληλη με τον εντοπισμό κάποιων βασικών στοιχείων για την ταυτότητα εκείνου που αρχίζει να δημιουργεί ως λογοτέ-

χνης, έχει καιρία σημασία, και τούτο γιατί, κατά τεκμήριο, όσοι από τους μετοικήσαντες αποτολμούν το γράψιμο το κάνουν σε μεγάλο βαθμό για να υπερβούν το διχασμό τους – ανάμεσα στο εδώ και στο εκεί ή ανάμεσα σ' αυτό που είναι και σ' αυτό που ήταν ο καθένας. Στην αρχή γράφουν για να ανασυνδεθούν με τη μνήμη του τόπου καταγωγής τους, στη συνέχεια, ολοένα και περισσότερο, λόγω της ανάγκης τους να αισθανθούν ότι έχουν αποκτήσει ρίζες και ότι μπορούν να μεταφυτεύσουν την ευαισθησία τους σε άλλο χώμα. Ο Θωδωρής Καλλιφατίδης είναι ένα χαρακτηριστικό και ιδιαίτερα διαφωτιστικό παράδειγμα προς αυτή την κατεύθυνση. Τα πρώτα του βιβλία που δημοσιεύτηκαν στη Σουηδία είχαν να κάνουν με τις εμπειρίες ενός νεαρού μετανάστη ή με τις βασανιστικές και καθόλου ευχάριστες αναμνήσεις από τη μετεμφυλιακή Ελλάδα. Με την πάροδο του χρόνου, η οξύτητα του νοσταλγικού αισθήματος ή του αισθήματος του μετέωρου ανθρώπου, ανάμεσα σε δυο κόσμους, δίνει τη θέση της σε μια περισσότερο στοχαστική, και επομένως βαθύτερη, από συνειδησιακή άποψη, ψηλάφηση του νέου κοινωνικού περιβάλλοντος. Και όσο προχωράει η διαδικασία της ενσωμάτωσης του συγγραφέα σ' αυτό το περιβάλλον τόσο και η θεματογραφία αλλά και η τεχνική του αλλάζουν και εντάσσονται σ' έναν καινούριο κύκλο δημιουργικού κανόνα.

«Από ένα σημείο και πέρα», γράφει ο Θ. Καλλιφατίδης στο δοκίμιό του, Γλώσσα και Ταυτότητα (1994), «το να μάθεις μια καινούργια γλώσσα σημαίνει να καταλαβαίνεις την κοινωνία που την χρησιμοποιεί, να γίνεις τμήμα της, να παραδοθείς κατά κάποιο τρόπο σε αυτήν [...]. Το χάσιμο της [προηγούμενης] κοινωνικής ταυτότητας δημιουργεί τρομερή ανάγκη αποκατάστασης του εαυτού σου μέσω μιας καινούριας γλώσσας, αγνοώντας ότι στο τέλος της διαδικασίας βγαίνεις ένας τελείως διαφορετικός άνθρωπος [...]. Έχω χτίσει ένα μικρό γλωσσικό σπίτι κι έχω πληρώσει το τίμημά του».

Όπως είναι μάλλον εύκολο να καταλάβουμε, τόσο η αρχική κρίση της διχασμένης συνειδήσης εκείνων που στράφηκαν προς τη γραφή όσο και η εξέλιξη της σχέσης τους με το λογοτεχνικό περιβάλλον της νέας πατρίδας τους έχει να κάνει με το βασικότερο στοιχείο της έκφρασής τους, τη γλώσσα. Οι Γάλλοι που συνειδητοποίησαν νωρίς και διέβλεψαν τα αποτελέσματα του γλωσσικού ιμπεριαλισμού της αγγλικής γλώσσας, λόγω της δυναμικής παρουσίας των Η.Π.Α. σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της υδρογείου, ενδιαφέρθηκαν εδώ και δεκαετίες για την υποστήριξη λογοτεχνών ή διανοουμένων που προέρχονταν από πρώην γαλλικές αποικίες ή από χώρες όπου η γαλλική εξακολουθούσε να αντιμετωπίζεται ευνοϊκά από ομάδες λογίων και καλλιτεχνών, λόγω κυρίως του διαφορετιστικού ρόλου που είχε ο πολιτισμός της σε περιοχές με προβληματική πολιτική οντότητα, όπως τα Βαλκάνια, η Μέση Ανατολή ή και ένα μεγάλο μέρος των χωρών που υπάγονταν στη ζώνη συμφερόντων της πάλαι ποτέ Ε.Σ.Σ.Δ. Εδώ μπορούμε να θυμηθούμε τη σημαντική πολιτική και πολιτισμική παρέμβαση του γαλλικού κράτους όταν δέχθηκε στην ταραγμένη δεκαετία του '50, μετά από προσωπική παρέμβαση του Οκτάβ Μερλιέ και του Ροζέ Μιλλιέξ, πολλούς νεαρούς, τότε, διανοούμενους της ελληνικής αριστεράς που κινδύνευαν να δικαστούν από τα ειδικά δικαστήρια της εποχής σε βαριές ποινές ή να εκτοπιστούν. Έτσι, κατέφυγαν στη Γαλλία, μη έχοντας να διακυβεύσουν κάτι άλλο από το έτσι κι αλλιώς αβέβαιο μέλλον τους στην Ελλάδα, στοχαστές όπως ο Κορνήλιος Καστοριάδης, ο Κώστας Παπαϊωάννου, ο Κώστας Αξελός, ο Ιάννης Ξενάκης, ο Άδωνις Κύρου, η Μιμίκα Κρανάκη. Μάλιστα, η ενσωμάτωσή τους στην εκεί πολιτισμική πραγματικότητα έγινε ταχύτατα, καθώς ήταν πλήρως σχεδόν αποκομμένοι από το ελληνικό γλωσσικό περιβάλλον και εργάστηκαν από την αρχή σε θεσμικούς, εκπαιδευτικούς και άλλους φορείς που απαιτούσαν εναρμονισμό με μια διαφορετική παράδοση. Τέλος, ας θυμηθούμε ότι καθιστώντας τους ελκυστικά παραδείγματα για τη

νεώτερη γενιά των διανοουμένων που εμφανίστηκε μετά το 1960 στην Ελλάδα, η Γαλλία δημιούργησε τις καλύτερες προϋποθέσεις επέκτασης του πολιτιστικού – και πολιτικού – προσεταιρισμού των νεότερων συγγραφέων και λογίων. Αυτών δηλαδή που ώριμα σαν μετά την εγκαθίδρυση του στρατιωτικού καθεστώτος του 1967. Και εδώ, νομίζω ότι βρίσκεται ένα δίδαγμα που αξίζει τον κόπο να το λάβουμε υπ' όψη μας, αν θέλουμε να παρεμβαίνουμε στη διαμόρφωση των γεγονότων που μας αφορούν και όχι να δεχόμαστε παθητικά τις συνέπειές τους.

Νίκη Αιντενάιεσ

Διεθύντρια των Εκδόσεων

«Ρωμοσύνη» στην Κολωνία

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΜΕΣΑ ΣΕ ΜΙΑ ΠΟΛΥΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ;

Πρώτα πρώτα θέλω να ευχαριστήσω θερμά την Εταιρεία Συγγραφέων, με πρόεδρο τον κ. Κώστα Στεργιόπουλο, για την τιμητική πρόσκληση να λάβω κι εγώ μέρος στο διήμερο αυτό, καθώς και τον Γιώργο Ματζουράνη, τον πρωτοπόρο στην ανακάλυψη, αλλά και στην προώθηση της λογοτεχνίας των Ελλήνων της Γερμανίας. Η δική του συμβολή στην πολυπολιτισμικότητα της λογοτεχνίας, τόσο έμμεσα με τις μελέτες του, όσο και άμεσα με τα δικά του γραπτά, μένει παραδειγματική.

Ήδη ο τίτλος, κυρίες και κύριοι, αγαπητοί φίλοι, ακούγεται σα μία παραπομπή κλεμμένη από ποίημα του Καβάφη: «*Μέσα σε πόλεμο, ελληνικά ποιήματα*;». Αν και δεν έχουμε καθόλου πόλεμο ανάμεσα στις διάφορες πολιτισμικές ομάδες που ζουν και εργάζονται ή προσπαθούν να ζήσουν και να εργαστούν στην χώρα που αριθμεί, τώρα πιά, 80 εκατομμύρια κατοίκους και που λέγεται Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας, η πολιτιστική επιβίωση της μιας ή της άλλης εθνικότητας, η διατήρηση των πολιτιστικών αγαθών που έφεραν μαζί τους μεταναστεύοντας, και η εξέλιξη αυτών των αγαθών, η ανάδειξή τους και η διακαής επιθυμία και ανάγκη ισότιμης αντιμετώπισής τους τόσο από τον κυρίαρχο εντόπιο πολιτισμό όσο και από άλλες, πιο δυναμικά οργανωμένες και πολυπληθέστερες πολιτισμικές ομάδες είναι θέματα που απαιτούν υψηλή στρατηγική και ορίζονται από διάφορες συνισταμένες.

Ο «πόλεμος» κινδυνεύει ν' ανάψει και να εξελιχθεί απ' αλλού, τώ-

ρα που αναβιώνει το νεοναζιστικό κίνημα, ιδίως στην ανατολική περιοχή της τεράστιας αυτής χώρας, που αναζητάει, υπό την οικονομική κυρίως πίεση της δυτικής, μια κάποια ταυτότητα, έστω και μια «αρνητική». Ταυτόχρονα, ακόμη και η μετριοπαθής δεξιά μπήκε στον αγώνα κατά της «πολυπολιτισμικότητας» εφευρίσκοντας την «μη λέξη», το “Unwort”, “Leitkultur”. Αυτό που σε μερικά αφτιά ακούγεται σαν π.χ. Coca Cola light, σημαίνει στη βάση όχι την επικρατούσα, αλλά την καθοδηγούσα, την κατευθυντήρια κουλτούρα και ως τέτοια θα ήθελαν να βλέπουν τη γερμανική κουλτούρα, το Χριστιανοκοινωνικό κόμμα της Βαυαρίας και σε μεγάλο βαθμό και το παγγερμανικό Χριστιανοδημοκρατικό, με απώτερο σκοπό να ξανακερδίσουν την, λόγω των οικονομικών σκανδάλων, χαμένη τους αίγλη και όσο το δυνατόν περισσότερους ψηφοφόρους αποσπώντας τους από την ακροδεξιά (απαγόρευση του ακροδεξιού κόμματος NPD) προσφέροντάς τους αυτό το άλλοθι που κατευθύνεται σαφώς εναντίον των ξένων, εφόσον «υπονομεύουν» έτσι τις εκφάνσεις που εμείς περιήφανα ονομάζουμε «Multikulturalität».

Δεν έχουμε φτάσει ωστόσο ως εκεί και ίσως – ελπίζουμε – οι φόβοι μας να αποδειχτούν χωρίς αντίκρουσμα. Προς το παρόν ορισμένα στοιχεία κι αριθμοί θα μας δώσουν κατ’ αρχήν το πλαίσιο, μέσα στο οποίο έχει να κινηθεί αυτό που μας ενδιαφέρει άμεσα εδώ, ο πολιτισμός των Ελλήνων που ζουν στη Γερμανία και ιδιαίτερα η ελληνική λογοτεχνία. Όχι αυτή που γράφεται στην Ελλάδα και που η διάδοσή της σε μια χώρα σαν τη Γερμανία έχει να αντιμετωπίσει άλλες αντιξοότητες και προβλήματα· πρόκειται για την ελληνική λογοτεχνία που γράφεται στη διασπορά, σ’ αυτόν τον συγκεκριμένο χώρο, τη Γερμανία. Είναι μια σχετικά πολύ νέα λογοτεχνία, από σχετικά νέους και κατά το πλείστον άγνωστους, στην Ελλάδα, συγγραφείς, που γράφουν ξεκινώντας ουσιαστικά από την προβληματική της μετανάστευσης, της ξενιτιάς, της «α-πατρίδας» ή της «νέας», «δεύτερης» πατρίδας, της «ετεροτοπίας», αν θέλετε, αυτής που αναπτύσσεται στον τόπο μετανάστευσης και των συναφών θεμάτων.

Επίσημα στατιστικά στοιχεία¹ λοιπόν ανεβάζουν πρόσφατα τον αριθμό των «ξένων» (κι αυτό ένας πολυσυζητούμενος όρος τώρα) στην ενωμένη Γερμανία σε 7 εκατομμύρια ανθρώπους ξένης καταγωγής, χωρίς γερμανικό διαβατήριο, ενώ κάθε χρόνο καταφθάνουν άλλοι 300.000 ως 400.000 άνθρωποι ως πρόσφυγες, υποψήφιοι ασύλου, μέλη οικογενειών που είχαν παραμείνει στις χώρες καταγωγής, σπουδαστές και άλλοι. Η ελληνική παρουσία αυξάνεται μεν συνεχώς — λόγω της ελεύθερης διακίνησης στην Ενωμένη Ευρώπη — δεν ξεπερνάει ωστόσο κατά τους πιο γενναιόδωρους υπολογισμούς τις 370.000. Μεγαλύτερη αριθμητικά εθνική ομάδα ξένων αποτελούν οι Τούρκοι, 3 εκ. (μεταξύ αυτών 500.000 Κούρδοι με τουρκική υπηκοότητα). Ακολουθούν οι Ιταλοί, οι πρώην Γιουγκοσλάβοι, οι Ισπανοί, Έλληνες και Πορτογάλοι. Οι περισσότεροι ανήκουν στην κατηγορία των μεταναστών για οικονομικούς λόγους, οι ίδιοι ή οι γονείς και οι παππούδες τους ήρθαν στη Γερμανία στη δεκαετία του '50 και '60 ως εργάτες, *Gastarbeiter* λεγόμενοι, όρος που τείνει και αυτός να εκλείψει, εφόσον οι περισσότεροι έχουν πια οριστικά εγκατασταθεί, παίρνουν γερμανικές συντάξεις, πολλοί έχουν γίνει από ανειδίκευτοι εργάτες ειδικευμένοι αρχιεργάτες και τα παιδιά τους επιστήμονες, επαγγελματίες, επιχειρηματίες, γιατί όχι και καλλιτέχνες.

ΣΤΟ ΔΡΟΜΟ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΡΜΑΝΙΑ

*Διαπραγματεύομαι ακόμη σθεναρά
με τον παλιατζή τυφλών αισθημάτων
την τιμή των απερίσκεπτων ενεργειών μας*

γράφει ο ανδαλουσιανής καταγωγής José F. Oliver², νεότατος μα ήδη πασίγνωστος στους λογοτεχνικούς κύκλους, ποιητής της ξενιτιάς.

Μα αν η διαπραγματευόμενη «τιμή των απερίσκεπτων ενεργειών μας» δηλαδή της μετανάστευσης, είναι η τέχνη, τότε η δικαίωση είναι δεδομένη.

Οι λογοτέχνες μεταξύ των άλλων καλλιτεχνών, όποιες καταγωγής κι αν είναι, έχουν κατακτήσει σήμερα στη Γερμανία μια ξεχωριστή θέση, που τους παραχώρησε η κριτική της λογοτεχνίας, αν και όχι πάντα από άκρο ενθουσιασμό και με αντικειμενικά κριτηρία. Η κριτική βρέθηκε τελικά αναγκασμένη να ασχοληθεί — όσο ασχολήθηκε και ασχολείται — με τη λογοτεχνία των ξένων συγγραφέων της χώρας αυτής — αντιμετωπίζοντάς την, ωστόσο, ως τώρα τουλάχιστον ως κοινωνιολογικό ντοκουμέντο και μαζικό φαινόμενο και όχι ατομικά —, κυρίως γιατί οι ίδιοι ύψωσαν αρκετά δυναμικά τη φωνή τους. Κι αυτό έγινε και γίνεται σε αναγνώσεις, όπου τους καλούσαν συνήθως κοινωνικοί λειτουργοί, για να διακοσμήσουν εκδηλώσεις κάθε είδους με αντικείμενο τα προβλήματα των ξένων ή και σαν άλλοθι στην κατά τα άλλα αδρανή αντιμετώπιση και άγνοια, — ακόμη και από μέρους των αριστερών και προοδευτικών εγγενών —, των πολιτιστικών αγαθών από τις χώρες αποστολής.

«Στην αριστερή πολιτική σκηνή της Γερμανίας με τις εκδηλώσεις της αλληλεγγύης μάς χρησιμοποιούν ως εξωτικό συμπλήρωμα κάποιων γιορτών και μας αντιμετωπίζουν ως ανθρώπους που τους λείπουν τα πολιτικά δικαιώματα και που γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο χρειάζονται αλληλεγγύη. Κάθε φορά που βρισκόμουν σε μια τέτοια γιορτή θα μπορούσα να εκραγώ απ' την απελπισία μου»³, λέει και πάλι ο ποιητής José F. Oliver.

Οι ίδιοι οι καλλιτέχνες, εξάλλου, οργανώθηκαν στην αρχή, με πρωτοβουλία, κυρίως των συγγραφέων, στην Polikunst (πολυεθνικός καλλιτεχνικός και λογοτεχνικός σύλλογος) και προκάλεσαν με τις κοινές εκδηλώσεις τους το ενδιαφέρον άλλων πολιτιστικών φορέων, μερικών δημοσιογράφων και κριτικών, που έγραφαν πάντα με μια «συμπάθεια» προερχόμενη κατά ένα μέρος και από κάποιες τύψεις εξαιτίας της συμπεριφοράς της ευρύτερης γερμανικής κοινωνίας απέναντι στους ξένους. Εν τω μεταξύ τα πράγματα άλλαξαν. Νέοι, μικροί εκδοτικοί οίκοι ιδρύθηκαν με μοναδικό αντικείμενό τους τη λογοτεχνία των ξένων της Γερμανίας. Άλλοι, τολμηροί, γερμανικοί εκδοτικοί οίκοι είδαν έργα αυ-

τών των συγγραφέων, που τους ενέταξαν μάλλον τυχαία στο πρόγραμμά τους, να γίνονται μπέστ-σέλλερ. Η γλώσσα η γερμανική που χρησιμοποιούσαν οι συγγραφείς αυτοί:

— *«γερμανική γλώσσα / που αγαπάω χωρίς επιφυλάξεις / πού είναι η δεύτερη πατρίδα μου / που μου δωσε θάρρος και καταφύγιο / που μου δίνει πολύ περισσότερα / απ' ότι σ' αυτούς που δήθεν τη μιλάνε»*

λέει σ' ένα ποίημά του ο Τούρκος Yüksel Pazarskaya⁴ —πρόδιδε— όσο κι αν προσπαθούσαν οι διάφοροι διορθωτές να την ισοπεδώσουν σύμφωνα με τους κανόνες της γραμματικής— κάτι πρωτόγνωρο, κάποιες ιδιαιτερότητες, μια ευελιξία, κι έναν πλούτο, που οπωσδήποτε, αυτή τουλάχιστον, έπρεπε να γίνει αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Αυτό όμως ήταν σκέτη πρόκληση: Η γλώσσα του Γκαίτε στη γραφίδα Τούρκων, Ιταλών, Πορτογάλων; Οι κρίσεις δεν ήταν πάντα θετικές και η αναγνώριση αυτής της νέας λογοτεχνικής έκφρασης σπάνια αμέριστη. Κι αυτό ανεξάρτητα από την χώρα καταγωγής των συγγραφέων.

Από αυτήν την άποψη θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς: ποια λοιπόν η ιδιαιτερότητα της αντιμετώπισης των Ελλήνων συγγραφέων της διασποράς από μέρους των λογοτεχνικών κύκλων της Γερμανίας σε σχέση με τις άλλες εθνικότητες; Και ποια η ιδιαίτερη συμμετοχή τους στην πολυπολιτισμική αυτή κίνηση;

Για το θέμα: Η ταυτότητα κάθε φορά της μεταναστευτικής λογοτεχνίας, είναι π.χ. ελληνική λογοτεχνία μόνο ότι γράφεται στα ελληνικά; παραπέμπω στο ανάλογο άρθρο μου με τον ίδιο τίτλο στο περιοδικό «Θέματα Λογοτεχνίας» (τεύχος 6, Ιούλιος-Οκτώβριος 1997, σελ. 166-173).

Για να απαντηθεί το πρώτο ερώτημα πρέπει να ανατρεξουμε στις αρχές της εμφάνισης της λογοτεχνίας αυτής και στον τρόπο πρόσληψής της —όσο αυτή υπήρξε—

“weil / jeder Deutsche / ein Türke / ist, / weiß ich / wie unwichtig / es ist,

*/ ein Spanier / zu sein”.*⁵

(Αφού κάθε Γερμανός είναι Τούρκος, ξέρω καλά πόσο λίγη σημασία έχει να είσαι Ισπανός), λέει πάλι το εκπληκτικό εγγόني της Ανδαλουσίας José F. Oliver. Και έχει δίκιο από ιδεολογική άποψη και μέσα στο πανευρωπαϊκό ή και πανανθρώπινο όραμα της λογοτεχνίας. Η λέξη-κλειδί ωστόσο στην οποία κι ο ίδιος αναφέρθηκε «εξωτικός» ερμηνεύεται κάθε φορά και διαφορετικά, αν αναλύσουμε την προσδοκία του Γερμανού αναγνώστη. Από τον Τούρκο περιμένει ανατολίτικη ραθυμία, απ’ τον Ισπανό ύφος ταυρομάχου και φλαμέγκο, απ’ τον Ιταλό τον μεσογειακό εραστή κ.ο.κ.

Οι Έλληνες ωστόσο διατηρούν, ακόμη, και μια ιδιαίτερη σχέση με τους κεντροευρωπαίους και ειδικά με τους Γερμανούς. Είναι η αρχαιοελληνική τους προέλευση και η εικόνα που δημιούργησαν γι’ αυτούς οι Ουμανιστές του περασμένου αιώνα. Αυτή παραμένει τόσο ανεξίτηλη στα μάτια, τουλάχιστον, των μορφωμένων, που αποτελούν και το κυριότερο αναγνωστικό κοινό, ώστε και σήμερα ακόμα και ύστερα από 40χρονη γεινίαση με τους Έλληνες εργάτες στον ίδιο τους τον τόπο, να αναζητούν «την χώρα των Ελλήνων» με τα μάτια της ψυχής τους, ποτισμένοι με το «Γάλα του Γκαίτε» όπως λέει ο χιλιανός συγγραφέας Omar Saavedra Santis⁶. Έτσι αρνούνται να δουν στο πρόσωπο ενός σημερινού Κώστα και Γιάννη, όταν μάλιστα αυτός αρχίσει και να γράφει, έναν κανονικό άνθρωπο που θέματά του είναι τα αιώνια θέματα της λογοτεχνίας, ο έρωτας, η ζωή, ο θάνατος, οι καημοί της ξενιτιάς, η επικοινωνία, οι συνάνθρωποί του, και αναμένουν τουλάχιστο να δουν τι θέση παίρνει αυτός στον «κόσμο των ιδεών» του Πλάτωνα.

Η αντιμετώπιση αυτή, που δεν περιορίζεται μόνο ως προς τη συγγραφική παραγωγή των Ελλήνων της Γερμανίας, αλλά απλώνεται στις πιο απλές καθημερινές κινήσεις των Ελλήνων «συμπατριωτών» τους, έδρασε πολύ ανασταλτικά στην εξέλιξη αυτόνομης συμπεριφοράς, συγγραφικής και άλλης από μέρους των Ελλήνων παρόλο που ήταν ευθύς εξ

αρχής συνειδητή στους συγγραφείς μας: (Λόλακας).

«Ανήκετε στο ... ουμανιστικό συνάφι;»

Έχωσε το χέρι του στην τσέπη κι έβγαλε ένα μικρό βιβλιαράκι.

«Είναι ντοκουμέντο της ιδιότητάς σας ως μέλους...;»

«Είναι η Αγία Γραφή σε λιλιπούτεια έκδοση» είπε ο γείτονάς μου και αποφάσισε πως ήταν η σωστή στιγμή να μου συστηθεί: Λυκείαρχης του Λυκείου Θηλέων. Εγώ κούνησα επιδοκιμαστικά το κεφάλι.

«Καλά το πρόσεξε αυτός πως είμαι αλλοδαπός» είπε έπειτα. Δεν μπορούσε να πιστέψει πως είμαι Έλληνας. Γιατί τους Έλληνες τους ήξερε καλά, τόνισε: Είναι ξανθοί, με μεγάλα γαλανά μάτια, φαρδείς ώμους, λεπτή μέση...

«Υποθέτω τουλάχιστον δύο μέτρα ύψος» είπε ο λυκείαρχης, φανερά απογοητευμένος από τα 156 μου εκατοστά.

«Αυτούς τους Έλληνες που εννοείτε, εγώ δεν τους γνωρίζω» απάντησα «γιατί όταν γεννήθηκα εγώ, είχαν ήδη πεθάνει».

Φαινόταν να έχει αμφιβολίες. Αισθάνθηκα να τεντώνεται το νευρικό μου σύστημα. Μ' έπιασε ξαφνικά μια ανείπωτη επιθυμία, να δοκιμάσω την κτηνωδία μου.

«Όλοι, κανείς δεν έμεινε, υπήρξαν κάποτε». Πρόφερα κάθε λέξη, σα να εκσφενδόνιζα βέλη στα τρομαγμένα του μάτια. Τον λυπήθηκα. Τον έπιασα εμπιστευτικά από τον αγκώνα και ψιθύρισα:

«Υπήρξαν κάποτε, μα το πνεύμα τους εξακολουθεί να ζει μέσα σ' εμάς».

Προσπάθησε να γελάσει, μα παρά τη μεγάλη του προσπάθεια μόλις που κατάφερε να σκάσει ένα χαμόγελο. Η μελαγχολική του διάθεση ήταν ολοφάνερη.

Έπειτα ρώτησε, αν μιλάω αρχαία ελληνικά, και εγώ είπα όχι. Συνέχισε, ρωτώντας αν έχω ακούσει για κάποιο βιβλίο που λέγεται Οδύσεια του Ομήρου, και προτού προλάβω να απαντήσω κάτι, άρχισε να απαγγέλει εκείνη την ιστορία που αρχίζει με τα λόγια: Μήνιν άοιδε θεά...

Ήταν για κλάματα. Γιατί όσο εκείνος απήγγειλλε, έβγαινε όλο και περισσότερο στο φως το βάθος της μελαγχολίας του. Έπρεπε να σώσω την κατάσταση.

«Εδώ, κοιτάξτε με βαθιά στα μάτια! Πείτε μου, δε λάμπουν ολοφώτεινα; Πρόκειται πράγματι γι' αυτό το πνεύμα των Ελλήνων που λέγαμε...».

Ήταν ένα απόσπασμα από το βιβλίο «So weit der Himmel reicht - Όσο απλώνεται ο ουρανός» του Χρυσάφη Λόλακα.⁷

Πόσοι όμως από τους Έλληνες μπορούσαν ν' αντιδράσουν με το χιούμορ – και την οργή – του Χρυσάφη Λόλακα; Οι περισσότεροι έκαναν κυριολεκτικά αγώνα δρόμου για ν' ανταποκριθούν σ' αυτήν την ιδανική εικόνα του νέου αρχαίου-κλασικού Έλληνα. Σ' αυτό συνέτειναν βέβαια και τα αιώνια κλασικά ιδεώδη που διακήρυσσε και επέβαλε η ελληνική παιδεία της Γερμανίας, που λειτουργούσε αμείλικτα στον κλειστό χώρο του ελληνικού σχολείου της Γερμανίας, αφήνοντας απ' έξω την πραγματικότητα της κοινωνίας που περιέβαλλε τους νεους τόσο εκεί όσο και στη νεα Ελλάδα που σχεδόν δεν γνώριζαν. Την παιδεία αυτή την όριζε κυρίως η αγωνία μιας «γερμανοποίησης» των παιδιών μας, που βασάνιζε όχι μόνο τους Έλληνες γονείς, αλλά και την ελληνική πολιτεία. Έτσι κι αλλιώς τα εφόδια που τους έστελνε η πολιτεία αυτή ήταν κάποιες, επίσης ξεπερασμένες, ιδέες ελληνοχριστιανικού πολιτισμού στην πιο κακέκτυπη μορφή του.

ΣΤΟΥΣ ΔΑΣΚΑΛΟΥΣ ΜΟΥ

*πολύ το ήθελα κι εγώ να γίνω στη ζωή μου κάτι
μα ακόμα σήμερα δεν ξέρω τι,
με μπέρδεψαν τα λόγια των δασκάλων μου κι οι
θεωρίες τους
που κάθε τόσο τόνιζαν την εξυπνάδα μου*

χρόνια ολόκληρα μ' είχαν στα χέρια τους
μορφώνοντάς με
κι από ψηλά έδρανα ψώνιζε η ματαιοδοξία τρόφιμα
μέχρι σκασμού —
δε λέγω πως λέγαν ή πίστευαν λάθος οι δασκάλοι μου
όμως το βλέπω πως με μπέρδεψαν αγιάτρευτα
τα τεστ νοημοσύνης τους
και σήμερα ακόμα ψάχνω απροσάρμοστα
τον μίτο να βρω της Αριάδνης, στις πράξεις και
στις σκέψεις μου
κι είμαι πιο σίγουρος πως πρέπει να αρνηθώ
των δασκάλων τα διδάγματα
για να μπορέσω κάποτε
διασχίζοντας την έρημο κι αφήνοντάς τις πίσω μου
τις νεκρές πολιτείες του μέλλοντος
να ζήσω ελεύθερος —
— κι όμως τα λόγια κι οι προβλέψεις τους, όσο κι αν αντιστέκομαι
θα μένουν πάντα στο μυαλό μου
να ξεσηκώνουν τρικυμίες κι αποπροσανατολισμούς
σε κάθε στραβοπάτημά μου
γιατί απ' τη μια μεριά αυτοί λάθος δεν κάνανε
κι εγώ απ' την άλλη ως τώρα
τίποτα αξιόλογο στη ζωή μου δεν έχω καταφέρει
που να μ' ευχαριστεί
λοιπόν αρκούμαι
στη διάψευση των προγνωστικών τους.

Λέει ο Κώστας Γιαννακάκος στη συλλογή ποιημάτων του «Νυχτώνει από νωρίς»⁸.

Και τι είχαν ν' αντιτάξουν στην γνώμη αυτή των Γερμανών από τη νεοελληνική πνευματική ζωή; Το πολύ τον — για άλλους λόγους εξωτικό — Αλέξη Ζορμπά (του κινηματογράφου περισσότερο από ό,τι τον

ήρωα του Καζαντζάκη) και φυσικά την παράδοση που μετέφεραν απόφια οι γονείς κι οι παππούδες τους και που μεταφράζονταν σε ελληνικούς χορούς και τραγούδια και στην απέραντη φιλοξενία που πρόσφεραν αυτοί, οι φιλοξενούμενοι *Gastarbeiter*...

Από την άλλη μεριά και οι συγγραφείς οι ίδιοι είχαν ανάλογες προϋποθέσεις: η πρώτη γενιά, αυτοδίδακτοι, θαρραλέοι άνθρωποι που πιάναν το μολύβι μετά από την εξουθενωτική δουλειά στο εργοστάσιο, ή άνθρωποι που μάθαν τα πρώτα τους γράμματα στην πατρίδα. Εδώ ξεχωρίζει π.χ. η προσωπικότητα του Βαγγέλη Σακκάτου, από τους πρώτους που διατύπωσαν συγγραφικά τις σκέψεις τους και την κριτική τους.

Αλλά κι η δεύτερη γενιά, έστω κι αν πολλοί απ' αυτούς γεννήθηκαν στη Γερμανία, τη σχολική τους ηλικία την πέρασαν κατά ένα μέρος στην Ελλάδα κοντά στους παππούδες τους, με τεράστιες ψυχολογικές απώλειες λόγω του χωρισμού απ' τους γονείς τους. Έστω κι αν αυτοί, της β' γενιάς, γράφουν στα γερμανικά κυρίως, η βάση τους είναι ελληνική, η έμπνευσή τους πηγάζει από ελληνικά δεδομένα, είναι θρεμμένοι με τον ελληνικό πολιτισμό και όσο κι αν εξανίστανται απ' αυτήν την προσκόλληση γιατί τη θεωρούν εμπόδιο στην προσωπική τους εξέλιξη, δεν μπορούν — και δεν θέλουν — να την αρνηθούν.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΚΡΟΥΠΗ:

Τίποτε δεν ξεχάσαμε / κάθε καινούριο τρένο που ερχότανε / συσσωρένε δίπλα στα φτωχά μπογαλάκια του πατέρα μας μια δέσμη μνήμες. / Όλα τα κληρονομήσαμε: τη μυρωδιά του βασιλικού στο μπαλκόνι / τη νοσταλγία των μανάδων / το ρυθμικό χτύπημα στις βελόνες / σαν έπλεκαν στα νυχτέρια του χειμώνα. / Τίποτε δεν ξεχάσαμε / και μοχθούμε ολοένα / να θεμελιώσουμε εύθραυστες γέφυρες πάνω στο χθες και στο σήμερα, / στην πατρίδα και στον ξένο τόπο / για να επιβιώσουμε.»

Η πίεση της εμπειρίας ως προϋπόθεση συγγραφής, όπως τη χαρα-

κτῆρισε κάποτε ο μεγάλος Γερμανός θεατρικός συγγραφέας Χάινερ Μύλλερ, ασκήθηκε έτσι διπλά στους Έλληνες συγγραφείς της Γερμανίας. Από τη μια η πίεση της Ιστορίας και του πανάρχαιου πολιτισμού τους και της παράδοσης, στην οποία ανήκει και το είδος της «λογοτεχνίας της ξενιτιάς», που είναι για την Ελλάδα τόσο παλιά όσο κι η ξενιτιά η ίδια. Σ' αυτή την παράδοση θα έπρεπε να ενταχθούν, θέλαν δε θέλαν, και αυτοί, οι νέοι Οδυσσείς, και να τη συνεχίσουν.

Κι από την άλλη η σύγκρουση της παραδοσιακής τους συνείδησης με τις νέες συνθήκες διαβίωσής τους:

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΟΥΛΙΑΣ ¹⁰

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ

*Αι γενεαί πάσαι...
κι ο Επιτάφιος μοσχοβολά
Τη Υπερμάχω Στρατηγώ τα νικητήρια...
και η Πόλη έπεσε.
Σημαίες και λάβαρα
λιτανείες και επινίκεια
γομιίζουν τα μάτια μου ουρανό
το χέρι δώστε μου.*

*Η παρθένος σήμερα...
με οπτασίες και ήχους
και το μάτι της Μέδουσας
σε κάθε μου βήμα.*

*Χριστός Ανέστη ψυχή μου χτεσινή
Αληθώς Ανέστη βήμα μου κουρασμένο
στις επάνυμους λεωφόρους των χριστιανών*

*και στα γυάλινα κτίρια
των ανωνύμων εταιριών.*

*Με μύρα και λίβανο
με Σταυρό και φοβέρα
με μιαν εικόνα του Άη Γιώργη
καβάλα στο αλογάκι της θάλασσας
η Ορθοδοξία παντού
μ' ακολουθά και με κυκλώνει.*

Ποτέ μου δε λυτρώθηκα.

*Ρίζες σου είναι
ό,τι μικρός είδες και άκουσες*

Σ' αυτό το εντελώς νέο και ξένο περιβάλλον (σε ένα περιβάλλον, όπως π.χ. στην Ιταλία ή και στην Ισπανία οι συνθήκες θα ήταν άλλες, κοινά μεσογειακές, ας πούμε) —κι εδώ υπεισέρχεται και το νέο σοβαρό στοιχείο, αυτό της πολυπολιτισμικότητας— ζουν, εργάζονται και δρουν και λογοτεχνικά οι πιο διαφορετικές φυλές, όχι μόνο του Ισραήλ, αλλά του κόσμου όλου. Αλλά ακριβώς αυτή η αναγκαστική αντιπαράθεση προσέδωσε στους Έλληνες συγγραφείς της διασποράς μερικά χαρακτηριστικά που τους κάνει, νομίζω, να ξεχωρίζουν απ' τους ελλαδικούς συναδέλφους τους. Θα προσπαθήσω να τα συνοψίσω:

α) Η Ξενιτιά, η Γερμανία, λειτούργησε ως χώρος όξυνσης του κριτικού τους πνεύματος απέναντι στην ίδια τους την πατρίδα που την αντιμετώπισαν με αγάπη αλλά και με μια υγιή απόσταση. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα γι' αυτήν την θέση και μάλιστα όταν το θέμα περιστρέφεται γύρω από τον επαναπατρισμό: π.χ. ο Μιλτιάδης Παπανάγνου στο

«Ψοφίμι»¹¹, όπου σκιαγραφεί την αμηχανία του Έλληνα της Γερμανίας, όταν στην επιστροφή του βρίσκεται αντιμέτωπος με τις «ανάγκες» των συγγενών του που έμειναν στην Ελλάδα:

«Βγήκε από το κτήμα, βάδιζε στο δημόσιο δρόμο, προσέχοντας τα αυτοκίνητα που τρέχανε σαν τρελά με επιπόλαιους οδηγούς. «Εδώ σκοτώνουν, πρόσεχε!» τούλεγε κάθε φορά η Χαρίκλεια. Πάχυνε τα τελευταία χρόνια η Χαρίκλεια, και δεν μπορούσε, λέει, να το εξηγήσει ούτε η ίδια. Ξεχνούσε βέβαια το φαΐ που έτρωγε, λαίμαργα από την κατσαρόλα κιόλας. Και τα γλυκά της πρώτη αυτή τα δοκίμαζε. Στον καφέ της έβαζε χαπάκι ζαχαρίνης αντί για ζάχαρη. Το όνειρο της Χαρίκλειας, κάποτε, ήταν να γίνει μπαλαρίνα.

Αφησε τώρα το δρόμο ο Αριστείδης και μπήκε στον παραμελημένο ελαιώνα. Μερικές δεκάδες χρόνια πριν υπήρξαν άνθρωποι, που με μεγάλο κόπο και πολύ μεράκι φντέψανε αυτά τα δέντρα, φτιάξανε πεζούλες ξεριλιθιά για να σταματήσουν τα χώματα και τα νερά της βροχής, εδάμασαν τα βουναλάκια και τα ομορφήνανε. Στις μέρες μας τα παιδιά και τα εγγόνια τους κατοικούν σε διαμερίσματα της Αθήνας, ή σουλατσάρουν στην πλατεία του χωριού ξεκοκκαλίζοντας τα τελευταία χιλιάρικα που πήραν από τα παραλιακά κτήματα που επούλησαν.

Ο Αριστείδης προσπαθούσε να ξεχάσει τη χτεσινοβραδινή συνάθροιση. Έρχονταν όμως κι ξανάρχονταν στο νου όλη η παράσταση – σωστή παράσταση ήταν. Έτσι τώρα τα πρόσωπά τους – οι αδερφάδες: Κλειώ, Χαρίκλεια, Ερατώ και οι γαμπροί: Νώντας και Νάκος – στριφογύριζαν, άλλαζαν θέση, έκφραση και σχήμα, τα λόγια τους όμως πάντα αμετάβλητα, αιχμηρά και τον πλήγνωναν:

Εμείς τραβήξαμε όλα τα βάσανα. Πρώτα ο πατέρας, μετά η μάνα. Εσύ ψευτοσπούδαζες και γλεντούσες στη Γερμανία.

Αν είχες μυαλό θάκανες κι εσύ περιουσία εκεί, όπως φτιάξανε όλοι οι μετανάστες.

Άλλωστε έχεις τρία διαμερίσματα στην Αθήνα κι αυτό το χρωστάς σε μας.

Γυναίκα, παιδιά, υποχρεώσεις δεν έχεις καμία.

Γιατί δεν παντρεύτηκες τη γυναίκα που συζούσες τόσα χρόνια, να νοικοκυρευτείς κι εσύ;»

β) Η Ξενιτιά, η Γερμανία, είναι ο χώρος όπου οξύνθηκε η παρατηρητικότητα τους σχετικά με τους ντόπιους, που θα είχαν πολλά να κερδίσουν για την αυτογνωσία τους διαβάζοντάς τους, π.χ. ο Λεωνίδας Παναγιωτίδης με τη συλλογή διηγημάτων του «*Μερικά εκατοστά κάτω από την επιφάνεια*»¹² ή η Ελένη Χατζητζάνου-Walthard¹³:

Ο σιδηρόδρομος είχε στο σταθμό εφτά γραμμές.

Μπροστά τους και αντικρουστά εκτείνονταν ένα μέρος της αίθουσας αναμονής ανάμεσα σε δυο διάπλατα ανοιχτές πύλες. Μέσα από το άνοιγμα της μιας πύλης διακρίνονταν ένα παλάτι κι από την άλλη ένα συντριβάνι φορτωμένο με παγωμένα κρύσταλλα, καθώς κι ένα μέρος του κέντρου της πόλης που ήταν στολισμένο χριστουγεννιάτικα. Μπροστά και στις δύο πύλες, οι νυφάδες του χιονιού έπεφταν απ' τον ουρανό σαν άνθη μπαμπακιού. Μέσα από τις πύλες μπαινόβγαине αδιάκοπα κόσμος και κοσμάκης που χάνονταν προς όλες τις κατευθύνσεις.

Κοίταζα κι απορούσα. Σαν εκείνον που ένα πρωί δαγκάνει το ψωμάκι του με το κρεμμύδι και αγγίζει με τα δόντια του τη μύτη του. «Μα για που τό 'βαλαν όλοι αυτοί απ' τα χαράματα και μ' αυτό το πολικό κρύο;».

Παιδιά, γιαγιάδες, παππούδες, άνθρωποι κάθε ηλικίας περνούσαν βιαστικά, σιωπηλοί, μ' ένα συγκεκριμένο σκοπό, χωρίς σταματημό· αν μπορούσε να κρίνει κανείς από την έκφραση του προσώπου τους, βρίσκονταν σε μια κατάσταση μεταξύ φθοράς και αφθαρσίας, κάτι ανάμεσα στον ύπνο και τον ξύπνιο τους, αλλά αποφασιστικοί· έτοιμοι να ξεκινή-

σουν οποιαδήποτε δραστηριότητα δίχως κλαψουρισματα και αντιστάσεις.

«Έχει τόσους πολλούς κατοίκους η Ζυρίχη; Και γιατί πρέπει να πηγαίνουν όλοι την ίδια ώρα στη δουλειά; Χριστέ μου!». Από το ψηλό ταβάνι της αίθουσας κρέμονταν σε κανονικά διαστήματα τρία μεγάλα ρολόγια στη σειρά. Όμορφα ρολόγια με άσπρο δίσκο, γαλάζιους αριθμούς και δεικτες. Κι όλα έδειχναν ακριβώς την ίδια ώρα: εφτά παρά δέκα.

«Πολύ νωρίς για μια επίσκεψη», σκέφτηκα. Από το πολύ κρύο δεν ένιωθα πια τα πόδια μου. Λίγη κίνηση δεν θα έβλαπτε, αλλά τι να 'κανα με το κιβώτιο και τη βαλίτσα; «Μα που πάνε όλοι αυτοί οι άνθρωποι;» αναρωτήθηκα για χιλιοστή φορά. Φορούσαν μπότες, σκούφους, κρατούσαν ομπρέλες. Τα μοκασίνια μου και οι νάνυλον κάλτσες δεν ήταν σε θέση να με προστατέψουν απ' αυτό το τσουχτερό κρύο. Ο γκάσταρμπάιτερ στο τρένο είχε πει, ότι εδώ θα μπορούσα να φρεσκαρισθώ λιγάκι, να πλυθώ και να πιώ κανέναν καφέ. Καφέ δεν ήπια. Θα ήθελα πολύ να πλύνω το πρόσωπο και τα χέρια μου αλλά πού; Το μεγάλο συντριβάνι, εκεί έξω απ' τον σταθμό δεν έκανε για τέτοια· τα κρύσταλλα που κρέμονταν ολόγυρά του είχαν σχεδόν το μέγεθος της παγοκολώνας που αγοράσαμε με το κομμάτι στο σπίτι για την παγωνιέρα μας. «Οι Ελβετοί είναι πολιτισμένοι άνθρωποι. Καθαριότητα και τάξη είναι το παν· οι δημόσιοι χώροι εδώ είναι τόσο καθαροί, που να μπορείς να φας το ψωμί σου απ' το πάτωμα, όπως εμείς...» είχε πει ο συμπατριώτης μου. Βέβαια, αυτός είχε φάει πολύ ψωμί σε πολιτισμένες χώρες. Σίγουρα θα ξέρει, σκέφτηκα.

Ή η Ελένη Τορόση με το διήγημά της: «Η μασέλα» (από τον δίγλωσσο τόμο διηγημάτων της «Μαγικά σύμβολα»). Το κέρδος τόσο για το συγγραφέα, όσο και για τον αναγνώστη γίνεται σαφές ύστερα από τις πρώτες οδυνηρές, μα και γεμάτες χιούμορ, σκηνές¹⁴ που περιγράφονται.

Η ΜΑΣΣΕΛΑ

Την τελευταία φορά που με επισκέφθηκε η μητέρα μου στη Γερμανία ήταν τέλη Γενάρη, πέντε χρόνια πριν πεθάνει. Βασισόταν μια χαρά και ήταν τόσο ακμαία που αποφάσισε να έρθει με το τρένο, ακυρώνοντας το αεροπορικό εισιτήριο που της είχα κλείσει. Υπερίσχυσε η τσιγγουνιά της και η αδυναμία της να δεχτεί για τον εαυτό της οποιαδήποτε πολυτέλεια, όπως, κατά τη γνώμη της, ήταν ένα αεροπορικό ταξίδι.

Ακρόπολις-Εξπρές, λοιπόν, μέσω της τότε Γιουγκοσλαβίας, λίγο πριν ξεσπάσει ο πόλεμος. Για κουνέτα ούτε λόγος! Ταύρος η γυναίκα, ήρωας σωστός, καθιστή δυο μέρες στο τρένο με τα εβδομήντα επτά της χρόνια, για να 'ρθει στην κόρη της στη Γερμανία. Το είχε κάνει αρκετές φορές στο παρελθόν. Αισθανόμουν πάντα χαρά που θα την έβλεπα, όμως και μια αγωνία, γιατί ήξερα πως πολύ γρήγορα θα έβρισκε τρόπους, να μου κάνει τη ζωή δύσκολη.

Τις πρώτες δυο βδομάδες ήταν τύπος και υπογραμμός, υπόδειγμα διακριτικότητας και ευγένειας. Έπειτα άρχιζαν τα δύσκολα.

Οι πρώτες διαφορές άρχιζαν, όταν έπιανε να αλλάξει τη θέση των πιατικών στα ράφια, γιατί, κατά τη γνώμη της, η δική της διάταξη ήταν πιο πρακτική. Τα μεγάλα προβλήματα πάντως παρουσιάζονταν, όταν έπαιρνε τους δρόμους με τις παντόφλες και τη ρόμπα για να διερευνήσει τη γειτονιά ή όταν έμπαινε στο γειτονικό σούπερμαρκετ δυο φορές τη μέρα να χαζέψει τα ράφια. Προσπαθούσα να της εξηγήσω, ματαίως βέβαια, πως κανείς δεν βγαίνει έτσι έξω εδώ στη Γερμανία, πως με ντροπιάζει στους γειτόνους. «Τι μας νοιάζουν αυτοί, παιδάκι μου», έλεγε σηκώνοντας αδιάφορα τους ώμους, «αυτοί είναι όλοι ξένοι!». Και συνέχιζε ακάθεκτη τις εξερενήσεις. Λίγες μέρες αργότερα άρχιζε το περίφημο ψάξιμο στους σκουπιδοτενεκέδες της γειτονιάς. «Τι πετάνε αυτοί οι Γερμανοί», μουρμούριζε, «όλο καινούρια πράγματα!».

γ) Οι Έλληνες συγγραφείς της Γερμανίας κατέκτησαν την ξενιτιά ως χώρο ιστορικής ανασκόπησης και απόσεισης προκαταλήψεων. Ιδιαίτερα στο τρίγλωσσο βιβλίο που εκδώσαμε μαζί με την Τουρκάλα-Κούρδα Arzu Toket πριν από οχτώ χρόνια, το «Kalimerghaba»¹⁵ διακρίνει κι ο πιο απλός αναγνώστης όχι μόνο τη διάθεση συμφιλίωσης ανάμεσα στους δυο «κατ' εξοχήν» εχθρούς-λαούς, τους Έλληνες και τους Τούρκους, αλλά και την μεγάλη ευκαιρία που προσφέρει η λογοτεχνία να γεμίσουν οι τάφροι των παρεξηγήσεων και να χτιστούν γέφυρες συμφιλίωσης. Ένα μικρό απόσπασμα απ' το διήγημα της Φωτεινής Λαδάκη¹⁶ από αυτήν την ανθολογία θα διευκρίνιζε καλύτερα αυτό που θέλω να πω:

«Θα παίξουμε “Έλληνες και Τούρκοι”, εντάξει;».

«Α! Τι καλά! Και σένα η γιαγιά σου σου το ‘μαθε; Ναι, ναι, κι εμένα!».

Ύστερα από το φονικό, τους Τούρκους τους έχωναν σ' ένα κουτί σπίρτα και τους έθαβαν. Οι Έλληνες έλεγαν πως κι οι εχθροί πρέπει να θάβονται, γιατί αλλιώς δε βρίσκουν ησυχία. Όλο θα γύριζαν τα πνεύματά τους πίσω, για να βασανίσουν τους φονιάδες και να τους κάνουν ενοχλητικές ερωτήσεις.

.....

Το άλλο είδος των μερμηγκιών το άφηναν να ζήσει. Ήταν οι Έλληνες, ανοιχτόχρωμοι και ευγενείς... Είχαν φτερά σαν τους αγγέλους για να μπορούν να ανηψωθούν.

δ) Η ξενιτιά, η Γερμανία, προσέδωσε στα συνήθη θέματα της λογοτεχνίας άλλες διαστάσεις, σχεδόν υπαρξιακές.

Στην ανθολογία π.χ. «Προσπάθησε να τα φυλάξεις ποιητή /.../του ερωτισμού σου τα οράματα», με υπότιτλο: «Ερωτας και αγάπη στην ξενιτιά», που κυκλοφορήσαμε το 1995 και περιλαμβάνει κείμενα εικοσιενός συγγραφέων από 11 χώρες που ζουν στη Γερμανία, η ελληνική παρουσία είναι πολύ χαρακτηριστική: Η ερωτική σχέση, αρχικά αντικατάστατο για

διάφορες απώλειες, κερδίζει έδαφος, απελευθερώνεται, αυτονομείται, ωριμάζει, γίνεται δηλαδή απλή έκφραση ζωής π.χ. στο διήγημα της Ντάντη Σιδέρη: «*Η πατρίδα του Γιορίκα*», ή του Πέτρου Κυρίμη: «*Τρικαλινός Αρχάγγελος*»¹⁷ κλπ., ενώ στο πιο πρόσφατο «*Γερνώνας στα ξένα*»¹⁸ όπου συμπεριλαμβάνονται τριάντα τρεις συγγραφείς από 9 χώρες, μεταξύ των οποίων οι μισοί Έλληνες, η ελληνική προσφορά στον τόμο χαρακτηρίζεται από μια εκπληκτική ωριμότητα, από μια αυτοσυνειδησία και ποικίλη αντιμετώπιση της τρίτης ηλικίας, στην οποία έχουμε εισέλθει, εμείς οι πρώτοι μετανάστες, χωρίς ακραίους συναισθηματισμούς, ένας απολογισμός ζωής και μια συμφιλίωση με τη ζωή που ζήσανε και το μικρό μέλλον που έχουν μπροστά τους.

ΕΛΕΝΗ ΔΕΛΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΤΣΑΚΜΑΚΗ:

Σαράντα χρόνια μετανάστευση-γράμμα στην εγγονή μου Έλενα, που είναι 9 ετών, από μπαμπά Έλληνα και μαμά Γερμανίδα.

Σίγουρα φταίξαμε κι εμείς γι' αυτό που δεν φροντίσαμε να μάθουμε καλά την γλώσσα και να δημιουργήσουμε σωστές φιλίες με Γερμανούς, παρά απομονωνόμασταν με συμπατριώτες μας σε δικά μας γλέντια, σε δικά μας καφενεία, δικούς μας χώρους, θεωρώντας ότι καλύτερη από την δική μας χώρα δεν υπάρχει, έχοντας για μοναδικό όνειρο την επιστροφή στην Πατρίδα, στερώντας έτσι τους εαυτούς μας και από τις χαρές της ζωής και από τις χαρές της νιότης. Ευτυχώς τώρα τελευταία άρχισαν να το καταφέρνουν αυτό οι νεότερες γενιές. Εσύ γλυκιά μου. Εσύ, ο αδελφός σου, τα ξαδέλφια σου και όλα τα παιδιά που γεννήθηκαν και μεγαλώνουν στη Γερμανία. Εσείς, γλυκιά μου, που έχετε δυο πατριδες και τις αγαπάτε εξ ίσου και τις δύο. Εσείς που συνηθίσατε και τις δύο κουλτούρες, που παίζετε με όλα τα παιδιά, χωρίς να ρωτάτε πρώτα από πού έρχονται και τι είναι. Εσείς που μαθαίνετε τα προβλήματα των παππούδων σας, που τους βλέπετε να γέρασαν και να μην ξέρουν ακόμη που ανήκουν και που θα καταλήξουν στα στερνά τους. Εσείς που μπορείτε να φτιάξετε μια κοι-

ωνία, που δεν θα μετράνε οι εθνικότητες αλλά οι άνθρωποι. Γιατί έχει σημασία αν είσαι άνθρωπος κι όχι ο τόπος απ' όπου έρχεσαι. Από εσάς περιμένουμε να διαλύσετε την άσχημη εικόνα που έδωσαν μερικοί, χωρίζοντας τους ανθρώπους σε πρώτη, δεύτερη ή τρίτη τάξη. Να πολεμήσετε, όχι με όπλα, αλλά με αγάπη και σύνεση για τον άνθρωπο.

ε) Η Ξενιτιά, η Γερμανία ενισχύει τη διαπολιτισμικότητα στη λογοτεχνία των Ελλήνων που ζουν εκεί και που βλέπουν την αδικία να επαναλαμβάνεται και στη δική τους πατρίδα:

«Βλέπω αυτούς τους φουκαράδες που είναι τώρα στην Ελλάδα, Αλβανούς, Βούλγαρους, Ρουμάνους, Ασιάτες και Αφρικανούς, τους λαθρομετανάστες που λένε, και καίγεται η καρδιά μου, σαν τότε στη Φραγκφούρτη. Γιατί ξέρω τι είναι να είσαι σκουπίδι, να θες να παραπονεθείς επειδή σε περιφρονούν, σε αδικούν, σε κλέβουν και να μην μπορείς, πώς, αφού δεν είσαι τίποτα, δεν υπάρχεις, δεν έχεις πράσινη κάρτα, δεν έχεις τίποτα. Αντικοινωνικά στοιχεία, λέει. Το ξέρουν. Όπως το ξέραμε κι εμείς τότε. Αλλά ποιός μας άφησε απ' έξω;

Να σου πω κάτι; Είχαν ανάγκη και φύγανε από τον τόπο τους. Κάνενας ποτέ στον κόσμο δεν ήθελε να γίνει ούτε λαθρο ούτε κανονικός μετανάστης».

Λογοτεχνία-μαρτυρία, από το βιβλίο του Γιώργου Ματζουράνη: *«Όπου κι αν είμαι ξένος»*, που μόλις κυκλοφόρησε¹⁹.

Ενώ ο Κώστας Γιαννακάκος από την άλλη μεριά βουτάει το δάχτυλο στον τύπο των ήλων του γερμανικού παρελθόντος:

ΚΩΣΤΑΣ ΓΙΑΝΝΑΚΑΚΟΣ ²⁰

Η ANNA ΑΧΜΑΤΟΒΑ ΣΤΟ ΤΡΕΝΟ...

Πρέπει να ήταν καλοκαίρι του '41.
Η Άννα Αχμάτοβα στο τρένο για το Καζακαστάν.
Από τη Μοσχα ως εδώ χιλιάδες τα χιλιόμετρα.
Και το τρένο κουρασμένο με στάσεις άπειρες
Σε κάθε σταθμό ή κι όταν η γραμμή ήταν διπλή
Περίμενε στη στέπα για να περάσει το τρένο της Ανατολής
Το τρένο για το μέτωπο.

Ηλιος της στέπας, ήλιος της ερήμου, ήλιος θάνατος
Για τους πρόσφυγες και τους συνταξιδιώτες
Για την θεά της ποίησης με τα μεγάλα μάτια και το πένθος
Που φώναζαν στο σκοτάδι με ήσυχη φωνή και σίγουρη
Υπομονή, και στο κακό μην παραδίνεστε!

Χιλιάδες τα χιλιόμετρα στη στέπα και στην έρημο.
Η Άννα Αχμάτοβα στους πόρους της και την αρρώστεια
Βδομάδες τρεις χόμα δεν πάτησε το πόδι της
Κι όταν ο Φρόντριχ Βόλφ γιατρός Εβραίος από τη Γερμανία
Την θεράπευε με βότανα και πρωινό ιδρώτα από την πάχνη
Αμίλητη με πόση θέρμη και γαλήνη θα του έπιανε
Για ευχαριστώ το χέρι και θα τον κοίταζε στα μάτια...
Στην Άλμα-Άτα αργότερα σαν πάλι συναντήθηκαν
Οι ήρωες ήταν απόντες...

Οι Έλληνες συγγραφείς της διασποράς έχουν αποκτήσει έναν κο-
μοπολιτισμό που είναι εμφανής όχι μόνο στη σχέση τους με τη γερμανι-
κή πλειονότητα, αλλά και κυρίως προς την εκεί τουρκική μειονότητα,

που θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι αντιπροσωπεύει συλλογικά τους ξένους.

Ακόμη και η σχέση τους προς τους Τούρκους, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί την εποχή πριν τη μετανάστευση, αναθεωρείται, όπως μας δείχνει το διήγημα του Ναπολέοντα Λαζάνη «Ο καθρέφτης» όπου ήρωας και αφηγητής είναι ένας Τούρκος που ξέμεινε στα Γιάννενα κατά την αναταλλαγή των πληθυσμών²¹:

Δύσκολος ο στρατός. Μέρες και μέρες.

21 Φεβρουαρίου. Απελευθέρωση της πόλης από τους Τούρκους.

Παρέλαση. Με κλείνουν μέσα. Αποψίλωση.

Μαζεύω χορταράκια. Χαρτάκια. Λίγο σκούπισμα.

Λίγο σπύρισμα από δω.

Από κει. Θα περάσει κι αυτό.

Η μέρα είναι όμορφη.

Ο πατέρας ζητάει επισκεπτήριο. Του δίνουν άδεια.

Μπαίνει στο στρατόπεδο.

Κοντεύω να τελειώσω.

Αγκαλιαζόμαστε. Καθόμαστε σε μια γωνιά. Λέει ο πατέρας το χάσαμε το μωρό. Λέει ο πατέρας τα κατάφερε. Τις πουύλησε τις αδελφές. Ήρθαν απ' την Ηγουμενίτσα με λεφτά και τις αγόρασαν. Πολλά λεφτά.

Δε ρωτάει πως τα περνάω. Τι να του πω. Να του πω για τη χέστρα. Αυτοί χέζουν. Καθαρίζονται μ' ένα χαρτί. Παν στη δουλειά τους. Εγώ τι να κάνω χωρίς νερό. Τι να του πω του πατέρα. Λέω καλά είμαι. Πολύ καλά.

Ρωτάω για τη μάνα.

*Η μάνα είναι στενοχωρημένη πο 'χασε το μωρό. Ο πατέρας λέει κά-
νονυμε κι άλλο.*

*Τον κοιτάζω λοξά. Με νοιώθει ο κακομοίρης. Θέλει να με διασκεδά-
σει. Μου λέει μια ιστορία.*

Τι είναι λοιπόν «πολυπολιτισμικότητα» στη λογοτεχνία; Μια νεοαποκτημένη άποψη των πραγμάτων. Ένα πλησίασμα των πολιτισμών. Μια αλλημεία της παράδοσης, που ήρθε μαζί μας, με τα νέα συναπαντήματα. Η προθυμία να ξεφύγει κανείς απ' τον πύργο ή τους τέσσερις τοίχους του σπιτιού του, για ν' ανακαλύψει τον νέο κόσμο που τον περιβάλλει. Η προσεκτική μεταφορά πνευματικών αγαθών και η μεταφύτευσή τους στη νέα πραγματικότητα, όπου θα εμπλουτίσουν και θα εμπλουτισθούν και θ' αποδώσουν περισσότερο καρπό. Η συσπείρωση των λογοτεχνιών από τις διάφορες περιοχές της Ευρώπης, σε μια νέα πολυσύνθετη ευρωπαϊκή λογοτεχνία, όπου δεν θα αποσιωπούνται οι ιδιαιτερότητες. Οι Έλληνες λογοτέχνες της Γερμανίας πήραν ήδη σοβαρά το δρόμο προς τα εκεί.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Vorwärts 1/96, σελ. 7
2. Παραπομπή κατά: F. I. Raddatz, In mir zwei Welten, εφημερ. «Die Zeit» 26, 24.6.94, σελ. 45.
3. ο.π.
4. ο.π., "In mir zwei Welten"...
5. José F. A. Oliver, Auf-Bruch, Berlin (Das arabische Buch), 1988², s. 95.
6. Πρακτικά σεμιν. Iserlohn: Evangelische Akademie Iserlohn, Tagungsprotokoll 6/95, Das Eigene und das Fremde-Literatur in der Interkulturalität (Tagung der Evangelischen Akademie Iserlohn vom 13-15 Januar 1995), s. 121.
7. Chrisafis Lolakas, Köln 1985 (Romiosini), σελ. 29-30.
8. Costas Gianacacos, Frühe Dämmerung, Köln (Romiosini), σελ. 6.
9. Μετάφραση: «Η μεταναστευτική ελληνική λογοτεχνία στη Γερμανία», Νίκη Eideneier, η Λέξη (110), Αθήνα, Ιούλιος-Αύγουστος 1992, σελ. 480.
10. Γ. Παπούλιας: «Ένα καλοκαίρι γεμάτο ειδήσεις», Αθήνα, περιοδ. «Δωδέκατη ώρα», 1985.
11. Μιλτιάδης Παπανάνου, «Αιξαγογεμανοί», Αθήνα (Στοχαστής) 1985, σελ. 79-90.
12. Ein paar Zentimeter unter der Oberfläche, Köln 1995, (Romiosini).
13. Eleni Chatzitanou-Walthard, Der Tag, da alles anders wurde, Köln 2000 (Romiosini), σελ. 203 κ.ε.
14. Eleni Torossi, Zauberformeln, Erzählungen zweisprachig, Köln 2000², σελ. 34 κ.ε.
15. Niki Eideneier / Arzu Toket (Hrsg.), Kalimerhaba, Köln 1992, (Romiosini).
16. Kalimerhaba ο.π. σελ. 302.
17. Die Visionen Deiner Liebeslust, Köln (Romiosini), 1995, σελ. 23-28 και 145-154, (Niki Eideneier, Hrsg).
18. Altwerden ist ein Köstlich Ding? Altwerden in der Fremde (Niki Eideneier-Sophia Kallifatidou Hrsg), Köln (Romiosini), 2000.
19. Αθήνα (Καστανιώτη), 2001, σελ. 186.
20. Costas Gianacacos, «Traum in meinem Traum - Όνειρο στ' όνειρο μου», Köln 2000 (Romiosini).
21. Kalimerhaba, ο.π. σελ. 60-68.

Μαργαρίτα Μέλμπεργκ
Μεταφράστρια

ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΑ: ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΣΤΗ ΣΟΥΗΔΙΑ

Θόδωρος Καλλιφατίδης, Κωστής Παπακόγκος
και Άρης Φιορέτος.

Καλλιφατίδης, Παπακόγκος, Φιορέτος. Τρεις λογοτέχνες, τρεις ιδιόζουσες περιπτώσεις στα σουηδικά γράμματα. Καταξιωμένοι συγγραφείς της διασποράς που ζουν και εργάζονται στη Σουηδία. Οι δύο πρώτοι γράφουν και εκδίδουν το έργο τους στα σουηδικά και στα ελληνικά, ενώ ο Φιορέτος μέχρι τώρα γράφει μόνον στα σουηδικά.

Και οι τρεις έχουν ιδιαίτερη αγάπη για την Ελλάδα. Την αναπολούν και την νοσταλγούν, αλλά έχουν επιλέξει να παραμείνουν στον τόπο της φιλοξενίας τους και να μην επιστρέψουν στην πατρίδα.

Είναι ίσως η πρώτη φορά που σε μια ομιλία για τους συγγραφείς της διασποράς χρησιμοποιώ, ευθύς εξ αρχής, την βαρύγδουπη για μένα διατύπωση «να μην επιστρέψουν».

Και την πρόθεσή τους αυτή δεν μου την εκμυστηρεύτηκαν προσωπικά οι ίδιοι οι συγγραφείς, ούτε την ανακοίνωσαν σε κάποια δημόσια εμφάνισή τους. Προκύπτει από την ανάγνωση του έργου τους, από τον τρόπο που μιλάει λ.χ. ο ήρωας του Καλλιφατίδη, Μπάσιλ Ψειράκης στο έργο «*Επτά ώρες στον παράδεισο*» (1997). Σε σκέψεις με βάζει και η σιωπή που θέτει μέσα στον λόγο του ο Παπακόγκος. Το βουβό του παράπονο. Όσον αφορά τον Φιορέτο, από αυτό που διαδραματίζεται στο σύμπαν του, στο εσωτερικό των λέξεών του.

Προκύπτει όμως και από τα αντικρουόμενα συναισθήματα που τρέφουν και οι τρεις για την έννοια της πατρίδας, που συνδέεται άλλοτε με τον κίνδυνο και τον περιορισμό, άλλοτε με την ασφάλεια και την ελευθερία.

Σ ένα από τα λιγοστά κείμενα που ο Καλλιφατίδης δημοσίευσε τα τελευταία χρόνια στα ελληνικά, συγκεκριμένα στο περιοδικό «Hellas Kultur» που εκδίδεται στην Δανία, γράφει: *«Υπήρξε μια εποχή στη ζωή μου που η αλληλογραφία στάθηκε η σωτηρία μου. Ήταν τα πρώτα χρόνια στη Σουηδία, όταν η μοναξιά έσκαβε έναν λάκκο στην ψυχή μου κι απειλούσε να γκρεμίσει όλη εκείνη την οικοδομή που την αποκαλούσα ο εαυτός μου.*

Χρειαζόμουν απελπισμένα την παρουσία των άλλων για να παραμείνω αυτός που ήμουν, ή ακόμα καλύτερα για να παραμείνω άνθρωπος.

Έγραφα λοιπόν γράμματα στον πατέρα μου, στον αδερφό μου, σ έναν αγαπημένο φίλο και σε μια ακόμα πιο αγαπημένη κοπέλα, που άφηνε πίσω μου με την υπόσχεση ότι θα γυρνούσα το συντομότερο ή θα την έπαιρνα κοντά μου στη νέα χώρα».

Ο Θεόδωρος Καλλιφατίδης ήρθε στη Σουηδία το 1963. Σπούδασε φιλοσοφία στο Πανεπιστήμιο της Στοκχόλμης, δίδαξε στο Λύκειο «Vigbyholmsskolan», και αργότερα διηύθυνε το έγκυρο λογοτεχνικό περιοδικό «BLM». Ασχολήθηκε με όλα τα είδη του λόγου, έγινε γνωστός για τα πεζογραφήματά του και απέσπασε πολλά βραβεία και τιμητικές διακρίσεις.

Μετά από τριάντα χρόνια συνεχούς παρουσίας στα σουηδικά γράμματα, ο Καλλιφατίδης έχει ενσωματωθεί πλήρως στην λογοτεχνία της δεύτερης πατρίδας του.

Στην ερώτηση που του τίθεται συχνά, πώς είναι δηλαδή δυνατό ένας άνθρωπος που έφτασε ενήλικας στην καινούρια του πατρίδα να μάθει

τόσο τέλεια την ξένη γλώσσα, ώστε να την χειρίζεται ανεμπόδιστα και λογοτεχνικά, απαντά: «Έφτασα στη Σουηδία μ' ένα *linguaphone* στις αποσκευές μου. Στο δρόμο διάβαζα και αποστήθιζα όλες τις διαφημίσεις και τις οδηγίες που έπαιρνε το μάτι μου στις διάφορες πινακίδες. Επειδή δεν υπήρχαν τμήματα εκμάθησης της σουηδικής γλώσσας, αποφάσισα να τη μάθω μόνος μου. Αγόρασα το «Δεσποινίς Τζούλια» του Αύγουστου Στρίντμπεργκ και ένα σουηδοαγγλικό λεξικό. Όταν τέλειωσα με το θεατρικά έργο, συνέχισα με τον Ντάγκερμαν».

Ο Καλλιφατίδης λοιπόν ήταν αποφασισμένος να κατακτήσει τη γλώσσα – και μάλιστα την λογοτεχνική. Ενώ μάθαινε σουηδικά, έγραφε παράλληλα στα ελληνικά: λίγη ποίηση και διηγήματα με θεματικό άξονα την ξενιτιά. Ωστόσο, η δικτατορία του 1967 του έδωσε την ευκαιρία να δοκιμαστεί στη νέα γλώσσα. Ο αντιδικτατορικός αγώνας χρειαζόταν, για ευνόητους λόγους Έλληνες που να γράφουν σουηδικά.

Ο Καλλιφατίδης πρωτοεμφανίστηκε το 1969 με την ποιητική συλλογή «*Η μνήμη στην εξορία*» και το 1970 ακολούθησε το μυθιστόρημα «*Ξένοι*» για τη ζωή των πρώτων Ελλήνων μεταναστών στην Σουηδία.

Το βιβλίο αυτό έγινε μάλιστα και ταινία μεγάλου μήκους με τίτλο «*Με λένε Στέλιο*» κάνοντας γνωστό στο ευρύτερο κοινό όχι μόνον τον συγγραφέα του έργου αλλά και τους συμπατριώτες του, ερασιτέχνες ηθοποιούς. Μεταξύ αυτών και τον πρόωρα χαμένο ζωγράφο, Σάββα Τζαννετάκη από την Καισαριανή.

Από το 1970 μέχρι σήμερα ο Καλλιφατίδης έχει εκδώσει περί τα 20 μυθιστορήματα που τα περισσότερα έγιναν best sellers. Και δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι ο Καλλιφατίδης είναι σήμερα ένας από τους πιο δημοφιλείς Σουηδούς συγγραφείς.

Λέω «Σουηδούς συγγραφείς», γιατί αφότου αναγνωρίστηκε και έγινε αποδεκτός από τους κριτικούς και το αναγνωστικό κοινό, έπαψε κα-

τά κάποιο τρόπο να είναι Έλληνας συγγραφέας της διασποράς, αλλά Σουηδός. Και αν οι συμπατριώτες του στον ελλαδικό χώρο επιθυμούν να γνωρίσουν το έργο του, θα πρέπει να καταφύγουν στις μεταφράσεις που κυκλοφορούν από ελληνικούς εκδοτικούς οίκους – και οι οποίες, ως επί το πλείστον, δεν έχουν γίνει από τον ίδιο.

Ο Καλλιφατίδης λοιπόν, κατάφερε όχι μόνο να μείνει ο εαυτός του – όπως γράφει στο «Hellas Kultur» – αλλά και να τον υπερβεί μετακομίζοντας από το εσωτερικό μιας γλώσσας σε μια άλλη, από την αφηγηματική γραμματική της ελληνικής στη σουηδική.

Ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής που απαιτεί περισσότερα αστυνομικά μυθιστορήματα, ο Καλλιφατίδης έγραψε το «*Ένα απλό έγκλημα*» (2000). Ηρωίδα του έργου είναι η τριαντατριάχρονη Kristina Vendel, αστυνομικά στο τμήμα του Huddinge, στα περίχωρα της Στοκχόλμης όπου ζει και ο ίδιος ο συγγραφέας. Ο αναγνώστης παρασύρεται σε μια γραφή απαλλαγμένη από τα δεσμά της μητρικής γλώσσας, λυτρωμένη από οικείους χώρους και τοπία που να παραπέμπουν σε μνήμες του παρελθόντος.

Το ακριβώς αντίθετο πάντως συμβαίνει με τον Κωστή Παπακόγχο, που γεννήθηκε το 1936 στο Παχτίρι της κεντρικής Πίνδου και πρόλαβε, προτού μεταναστεύσει στη Σουηδία, να εκδώσει την ποιητική συλλογή «*Ασταύρωτος*» (1956).

Διατηρώντας την ελληνικότητά του και υποστασιοποιώντας έναν λόγο μνημονικό, δεν έκανε καμιά απολύτως προσπάθεια να προσαρμοστεί και να εντάξει το δημιουργικό του έργο στα δεδομένα της σουηδικής κοινωνίας. Τουναντίον. Το αφηγηματικό εγώ εισδύει στον χώρο της μνήμης και η γλώσσα – παρόλο που γράφει στα σουηδικά – δεν ηχεί σαν σουηδικά μια και ανήκει στους νεκρούς και στους επιζώντες πράξεων απόλυτα συνυφασμένων με την σύγχρονη ελληνική ιστορία. Πράξεων που δεν

μπορούν να ενταχθούν στον τόπο της φιλοξενίας.

Ο Παπακόγκος επέλεξε αρχικά την σουηδική γλώσσα όπως και ο ομότεχρός του Καλλιφατιδής, προκειμένου να συμμετάσχει μαζί με τους εξόριστους συμπατριώτες του στον αντιδικτατορικό αγώνα. Το 1969 εξέδωσε «*Τα κύματα της Ρόδου*» το οποίο γράφεται για να ενισχυθεί ο πολιτικός αγώνας. Κυρίως όμως για να προκαλέσει μιαν αντίδραση στους Σουηδούς τουρίστες που έχουν επιλέξει την Ελλάδα ως χώρα διακοπών.

Σε συνέντευξη του στον Ξενοφώντα Παγκαλιά στα «Τρικαλινά Νέα» 22 Ιουλίου 2000, Ο Παπακόγκος δήλωσε ότι η επιχειρηματολογία υπέρ ή κατά του τουρισμού στα χρόνια της Χούντας δεν ήταν αρκετή. Η βία δεν μπορούσε παρά να φύγει με τη βία. Για τον σκοπό αυτό απαιτούνταν καλύτερη γνώση της επαναστατικής παράδοσης στην Ελλάδα. Ο δρόμος οδηγούσε αναπόφευκτα στον αρχηγό του Ε.Λ.Α.Σ, Άρη Βελουχιώτη.

Ο Παπακόγκος αποφάσισε λοιπόν να γράψει ένα βιβλίο για τον Άρη, ως προσάναμμα, όπως αναφέρει ο ίδιος, ως πατριωτική αναθέρμανση για την ανατροπή της Χούντας.

Με την ολοκλήρωση της μονογραφίας για τον Καπετάν Άρη που γράφτηκε κατά τη διάρκεια της δικτατορίας και εκδόθηκε στα σουηδικά το 1975, ο Παπακόγκος έστρεψε τη ματιά του προς την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης στην Ελλάδα.

Στο μεταξύ είχαν εκδοθεί αρκετές ποιητικές συλλογές και πεζογραφήματα όλα στα σουηδικά, που έκαναν τον συγγραφέα γνωστό και αγαπητό στο σουηδικό αναγνωστικό κοινό. Στο πλευρό του, η σύντροφός του Irene Larsson, που μαζί με τον συγγραφέα μεταφράζει τα έργα του στα σουηδικά και επιμελείται τις εκδόσεις του.

Τέσσερα χρόνια έρευνας και δώδεκα γραψίματος χρειάστηκε ο Παπακόγκος για να ολοκληρώσει το δεύτερο μεγάλο εγχείρημά του, το

δίτομο έργο «*Καπετάν Μάρκος: ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα 1945-1949*».

Από τα χρόνια της επταετίας κιάλας ο λογοτέχνης είχε πάρει την απόφασή του να στραφεί προς το αναγνωστικό κοινό της Ελλάδας και να πολιτογραφηθεί Έλληνας συγγραφέας της διασποράς. Ωστόσο, εμμένει στην απόφασή του να μην εγκαταλείψει τη Σουηδία, καθώς η χώρα υποδοχής του παρέχει τα εχέγγυα απόλυτης συγκέντρωσης και προσήλωσης στην αξιολόγηση και καταγραφή του ιστορικού υλικού που κατόρθωσε να συγκεντρώσει κατά τα ταξίδια του στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης. Κι όχι μόνον. Η αλληλογραφία του με τους επιζώντες του Εμφυλίου, η συνεχής αναζήτηση μαρτύρων και η κατάθεση των στοιχείων που ανακαλύπτει μέσω του δημιουργιζού του έργου, κατατάσσουν τον Παπακόγχο στην εμπροσθοφυλακή των συγγραφέων του μυθιστορηματος-ντοκουμέντο .

Τελευταίος στη σύντομη αυτή αποτίμηση των συγγραφέων της διασποράς στη Σουηδία είναι ο Άρης Φιορέτος. Εντελώς άγνωστος υποθέτω στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό, αλλά καταξιωμένος και διαβασμένος-κυρίως από τους νέους- στην δεύτερη πατρίδα του, την Σουηδία.

Γεννημένος στην πόλη Λουντ της νότιας Σουηδίας, από Έλληνα πατέρα και Αυστριακή μητέρα, πρωτοεμφανίστηκε στα γράμματα το 1991 με δοκίμια για τους Holderlin, Benjamin και Celan. Ακολούθησαν μυθιστορήματα, αφηγήματα, λυρική πρόζα κ.α.. Το τελευταίο του μυθιστόρημα «*Stockholm Noir*», εκδόθηκε το 2000 και φέρει τη σφραγίδα του μεγάλου οίκου Norstedts.

Ο Φιορέτος, αν και Έλληνας δεύτερης γενιάς, έμαθε πολύ αργά τα ελληνικά που γνωρίζει. Όπως ο ίδιος αφηγείται στο αυτοβιογραφικό του κείμενο «*Τα κόλπα του μαυροκέφαλου*», εν είδει ημερολογιακών σημειώσεων («BLM», 1998) η οικογένειά του δεν μπορούσε λόγω της δικτα-

τορίας να επισκεφθεί την Ελλάδα. Ο πατέρας του, πρώην αντιστασιακός, κινδύνευε να συλληφθεί και να οδηγηθεί στις φυλακές.

Ήρθε στην Ελλάδα το 1980, για να γνωρίσει τον τόπο της καταγωγής του και έμεινε για έναν χρόνο σπουδάζοντας ελληνικά. Ήρθε, και η νοσταλγία του ήταν κενή όπως είτε χαρακτηριστικά ο ίδιος. Σαν να μην είχε επιστρέψει ή να μην είχε φύγει ποτέ. Κάποιες προσπάθειες να μεταφράσει Καρυωτάκη και Πολυδούρη τον έκαναν να υποφέρει ακόμα περισσότερο από το αίσθημα της μοναξιάς, από την απώλεια του εαυτού του, σ έναν χώρο που δεν όριζε και με τον οποίο δεν τον συνέδεαν προσωπικές μνήμες. Δίγλωσσος βέβαια, αλλά με τη γερμανική και σουηδική γλώσσα.

Ο Φιορέτος — του οποίου η συμβολή στα σουηδικά γράμματα δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητη — είναι ωστόσο Έλλην συγγραφέας. Θα έλεγα με έναν διαφορετικό τρόπο απ ό,τι είναι ο Καλλιφατίδης ή ο Παπακόγκος.

Είναι πολύ περισσότερο συγγραφέας του κόσμου, έχοντας όμως εσωτερικεύσει τη γνώση της πατρικής γης. Αυτό είναι φανερό στα έργα «*Το γκριζο βιβλίο*» (1994), «*Ένα βιβλίο για φαντάσματα*» (1996), «*Stockholm Noir*» (2000) κ.α.

Στα έργα αυτά, το αφηγηματικό εγώ εμφανίζεται συμφιλωμένο με το υπαρξιακό του ξεριζώμα, το ουτοπικό όραμα της επιστροφής. Και η εσωτερική και εξωτερική οντότητα του εγώ κατακυρώνεται με τις σκέψεις και τα συναισθήματα μιας ταυτότητας που διαμορφώνεται από ανοικτά κοινωνικο-πολιτισμικά πεδία.

Μέσα από έναν εξαιρετικά μοντέρνο τρόπο γραφής, αναδύεται μια πολύ ουσιαστική σχέση με τις ρίζες του, την ελληνική γλώσσα, — εν τη ευρεία εννοιά — και κατά προέκταση με τον ελληνικό πολιτισμό. Είναι, θα λέγαμε, περισσότερο «Έλληνα» παρά «Έλληνας».

Και είναι ο Φιορέτος, αυτός ο βαθύς γνώστης της αρχαίας φιλοσοφίας αλλά και της νεοελληνικής γραμματείας, ενσωματωμένος κατά τα άλλα στην ελληνική και όχι στη σουηδική λογοτεχνία, που με κάνει να μην ανησυχώ για το γεγονός ότι, όπως και οι δύο ομότεχνοί του, δεν θα επιστρέψει στην πατρίδα.

Τηλέμαχος Κώτσιας

Πεζογράφος

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΣΤΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΤΩΝ ΒΟΡΕΙΟΗΠΕΙΡΩΤΩΝ

Κύριοι,

Δεν ξέρω πόσο σαφής είμαι όταν μεταχειρίζομαι τον όρο «Λογοτεχνία των Βορειοηπειρωτών» γιατί συχνά αναφερόμαστε σε όρους που κατά την άποψή μου είναι ανύπαρκτοι, όπως «Κυπριακή λογοτεχνία» ή «Βορειοηπειρωτική λογοτεχνία» προσπαθώντας πολλές φορές να διαχωρίσουμε έννοιες που ουσιαστικά δεν μπορούν να χωριστούν. Γεγονός είναι ότι υπάρχει μια ενιαία ελληνική λογοτεχνία που προσδιορίζεται από δυο χαρακτηριστικά: από τη γλώσσα και τη θεματολογία, ή στο κάτω κάτω, από την εθνική ταυτότητα του συγγραφέα..

Όταν μιλάμε για Βορειοηπειρώτες πρέπει να έχουμε υπόψη ότι ο όρος «Βόρειος Ήπειρος» επινοήθηκε μόνο μετά από το 1912, όταν ορίστηκαν τα σύνορα μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας και ένα μέρος του ελληνισμού της Ηπείρου αποκόπηκε από τον εθνικό κορμό. Συνεπώς μέχρι το 1912 πολλοί συγγραφείς που κατάγονταν από τη σημερινή Βόρεια Ήπειρο ήταν απλώς Έλληνες συγγραφείς του τουρκοκρατούμενου τμήματος της Ελλάδος χωρίς κανένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό και είναι γνωστό ότι στα μέρη αυτά καλλιεργήθηκαν αρκετά τα ελληνικά γράμματα. Αρκεί μόνο να αναφέρουμε ότι το δεύτερο σε σημασία ελληνικό τυπογραφείο τον 18ο Αιώνα ήταν εκείνο της Μοσχόπολης. Μπορούμε να αναφέρουμε ενδεικτικά τον Σταυρινό Βιστιάρη από τη Μάλτοιανη του Δελβίνου που έζησε τον 17ο Αιώνα και έγραψε το σιχούρημα του «*Διήγησις Μιχαήλ Βόιβοδα*». Μελετητές, λαογράφοι, λόγιοι από

την Βόρεια Ήπειρο υπήρξαν άφθονοι, πράγμα που αποδεικνύει ότι παρόλληλα με την εδαφική συνέχεια υπήρξε και η πνευματική ενότητα της Βορείου Ηπείρου με τον εθνικό κορμό.

Από το 1912 και μέχρι το 1940, οι Βορειοηπειρώτες συνέχισαν να τροφοδοτούν την ελληνική λογοτεχνία με συγγραφείς, όπως ο Τάσος Βιδούρης, η Κατίνα Παππά και πολλοί άλλοι διακεκριμένοι στα ελληνικά γράμματα, αλλά συγχρόνως, με την ένταξη της Βορείου Ηπείρου στο αλβανικό κράτος, διάφοροι Βορειοηπειρώτες άρχισαν να γράφουν για ένα αποκλειστικά πιο στενό και τοπικό κύκλο αναγνωστών, προσαρμοσμένοι στις ειδικές απαιτήσεις των Βορειοηπειρωτών, ασχέτως αν οι εκδόσεις αυτές γινόνταν στην Ελλάδα, όπως στην περίπτωση του Μιχάλη Μπότη από το Βουλιαράτι με την ποιητική συλλογή «*Μερόπη*» που θεωρείται το πρώτο λογοτέχνημα των ανεξάρτητων πια γραμμάτων από τη Βόρειο Ήπειρο, και ορισμένων άλλων.

Μετά από το 1944, όταν τα σύνορα της Αλβανίας στεγανοποιήθηκαν από τον έξω κόσμο και η λογοτεχνία έγινε προπαγανδιστικό όργανο του καθεστώτος, έχουμε μια ριζική αλλαγή των καταστάσεων. Διάφοροι άνθρωποι των γραμμάτων που βρέθηκαν μέσα στο κίνημα της αριστεράς και βγήκαν νικητές στο πλευρό των αλβανών κομμουνιστών, άρχισαν ή και συνέχισαν να γράφουν, ενταγμένοι πια στην κορνίζα του λεγόμενου σοσιαλιστικού ρεαλισμού, στρατευμένοι σε μια ιδεολογία. Το αναγνωστικό κοινό τους ήταν πολύ περιορισμένο, αποτελούνταν μόνο από εκείνο το τμήμα της ελληνικής μειονότητας που ήταν αναγνωρισμένο από την Αλβανία ως μειονότητα. Στα πρώτα χρόνια η συνεισφορά τους ήταν θετική διότι στο κάτω κάτω συνεχιζόταν η καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας με έναν ιδιαίτερο τρόπο σε ένα τμήμα του ελληνισμού και σε μια χώρα του ανατολικού στρατοπέδου που αργότερα έκλεισε ερμητικά από τον υπόλοιπο κόσμο. Όμως, με το πέρασμα του χρόνου, η ελληνική γλώσσα στην Αλβανία υποβαθμίστηκε, εσκεμμένα μεν, αλλά έτσι κι αλ-

λιώς δεν ήταν δυνατόν να καλλιεργηθεί η γλώσσα αυτή σε τόσο περιορισμένο κύκλο ανθρώπων και, όντας ξεκομμένη από τον υπόλοιπο κόσμο, ασφυκτιούσε επικίνδυνα. Οι γνώσεις της ελληνικής από τους ίδιους τους ανθρώπους των γραμμάτων άρχισαν να περιορίζονται γενιά τη γενιά, η θεματολογία και ο χειρισμός των θεμάτων απομάκρυναν και εκείνους τους λίγους αναγνώστες, οι συγγραφείς δεν ήταν πια οι νικητές της επανάστασης, αλλά αξιοθρήνητοι γλείφτες του καθεστώτος που αποτελούσαν το μοναδικό τρόπο ύπαρξης και καλλιέργειας των γραμμάτων στην ελληνική γλώσσα. Συνεπώς στην περίπτωση αυτή δεν μπορούμε καν να μιλάμε για ελληνική λογοτεχνία, αλλά για ελληνόγλωσση αλβανική λογοτεχνία, αν μπορεί να λέγονται λογοτεχνία οι έπαινοι και τα εγκώμια προς μια δικτατορία, εφόσον ακόμα και την έκταση και το βαθμό καλλιέργειας της ελληνικής γλώσσας την καθόριζε το καθεστώς ανοίγοντας και κλείνοντας τους διακόπτες, ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες, με έντονη τάση και στόχο τη βαθμιαία εξάλειψη της ελληνικής γλώσσας στην Αλβανία και μακροπρόθεσμα τον εξαλβανισμό όλου του ελληνικού στοιχείου. Στα χρόνια αυτά πολλοί νέοι από την Ελληνική Μειονότητα νοιώθοντας ότι δεν γνωρίζουν επαρκώς την ελληνική, βρισκόμενοι ως αναγνώστες μακριά από την ελληνική λογοτεχνία, και θέλοντας ως δημιουργοί να μην μείνουν στο περιθώριο, εγκαταλείπουν την ελληνική γλώσσα και αρχίζουν να γράφουν στην αλβανική με την οποία μπορούσαν να διακριθούν καλύτερα στα αλβανικά γράμματα. Μερικοί απ' αυτούς έχοντας κάποιο πάθος για την ελληνική γλώσσα, και πολλές φορές επωφελούμενοι από τους στόχους του καθεστώτος το οποίο ήθελε να δείχνει ότι ενδιαφέρεται για την ελληνική γλώσσα, επέμεναν και έγγραφαν και στις δυο γλώσσες, κυρίως ποιητικές συλλογές. Εύκολα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς σ' αυτές τις περιπτώσεις ότι η ελληνική γλώσσα είχε εκφυλιστεί πολύ, ότι οι δημιουργοί σκέφτονταν στ' αλβανικά και τα ελληνικά τους αποτελούσαν μόνο μια νοηματικά φτωχή μετάφραση,

γεγονός που κανείς δεν το κατανοούσε λόγω του ότι κανείς δεν γνώριζε αρκετά καλά τα ελληνικά, αλλά κι αν τα γνώριζε κάποιος, δεν τολμούσε να μιλήσει γι αυτή την κατάντια. Πολλοί άλλοι, βλέποντας αυτή την κατάσταση και μη θέλοντας να στρατευτούν και πνευματικά στην υπηρεσία του Κόμματος, παραιτούνταν εντελώς από τη λογοτεχνία και έψαχναν για άλλη ασχολία. Αν κάποιος έχει παρατηρήσει ότι οι Βορειοηπειρώτες έχουν μια ιδιαίτερη κλίση στα μαθηματικά, είναι ακριβώς αυτός ο λόγος: επειδή τα φιλολογικά είχαν απομακρυνθεί από τους νέους, εκείνοι έστρεφαν την προσοχή τους στις θετικές επιστήμες.

Εκείνη την περίοδο στην Ελληνική Μειονότητα το μάθημα των λογοτεχνικών κειμένων στην ελληνική γλώσσα περιείχε επί το πλείστον Αλβανική λογοτεχνία μεταφρασμένη στα ελληνικά και αξίζει να αναφέρουμε ότι ήταν ευτυχές το γεγονός ότι βρέθηκαν ορισμένοι Βορειοηπειρώτες που τις μεταφράσεις αυτές προς τα ελληνικά τις έκαναν με αρκετά καλή ποιότητα, τουλάχιστον στα πρώτα χρόνια, και είχαν τα παιδάκια πέντε ποιήματα καλογραμμένα στα ελληνικά και ας υμνούσαν αυτά την Πατρίδα Αλβανία και το Κόμμα.

Υπήρχε και μια άλλη κατηγορία Βορειοηπειρωτών που κατάγονταν από περιοχές οι οποίες δεν ανήκαν στην αναγνωρισμένη ελληνική μειονότητα και δεν μπορούσαν ούτε κατά διάνοια να γράψουν στα ελληνικά, τουλάχιστον η πρώτη γενιά που είχε σπουδάσει στην Ελλάδα. Από την κατηγορία αυτή βγήκαν πολλοί συγγραφείς που διακρίθηκαν στα αλβανικά γράμματα και αποτέλεσαν επιφανείς λογοτέχνες των αλβανικών γραμμάτων εκείνης της περιόδου, όπως οι κορυφαίοι συγγραφείς Πέτρος Μάρκος, Σπύρος Τσομόρας, Αλέξης Τσάτσης, κλπ. Ο ρόλος τους σε σχέση με τα ελληνικά περιορίστηκε στη μετάφραση της ελληνικής λογοτεχνίας προς τα αλβανικά, στο μέτρο που επιτρεπόταν βέβαια, αρκετές φορές πολύ καλής ποιότητας.

Μετά το 1990, όταν τα σύνορα άνοιξαν ξαφνικά και απότομα, οι Βο-

ρειοηπειρώτες βρέθηκαν μπροστά σε μια σύγχρονη και ανθισμένη ελληνική λογοτεχνία, με μεγάλο εύρος και κυκλοφορία. Από έναν μέχρι δυο εκδοτικούς οίκους που ήξεραν στην Αλβανία, βρέθηκαν μπροστά σε 500, από μια κυκλοφορία τουλάχιστον 10-15 μυθιστορημάτων το χρόνο, βρέθηκαν μπροστά σε έναν ωκεανό λογοτεχνικής παραγωγής, το μέγεθος του οποίου δεν μπορούσε να συλλάβει ο νους. Και κυρίως βρέθηκαν μπροστά σε μια τέλεια καλλιεργημένη και εξελιγμένη ελληνική γλώσσα και μόνο τότε διαπίστωσαν πόσο ελλειπείς ήταν οι γνώσεις τους στην ελληνική.

Εξ άλλου, οι Βορειοηπειρώτες άνθρωποι των γραμμμάτων, ασχέτως σε ποια γλώσσα έγραφαν, βρέθηκαν καθηλωμένοι στα παλιά λογοτεχνικά ρεύματα του ρεαλισμού, στις λογοτεχνικές μεθόδους και σχήματα που τελείωναν πριν από 50 χρόνια. Όλες οι νέες τάσεις, τα καινούργια ρεύματα και οι νεωτερισμοί, ήταν σχεδόν άγνωστα για τους Βορειοηπειρώτες που είδαν τους εαυτούς τους παλιάς μόδας και απροετοίμαστους. Ιδίως τους δυσκόλευε το γεγονός ότι μια ολόκληρη ζωή είχαν διδαχτεί τη λενινιστική θεωρία του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, σύμφωνα με την οποία η λογοτεχνία πρέπει να βρίσκεται πάντα στην πρωτοπορία της επανάστασης, στρατευμένη στις πολιτικές και ηθικές αρχές του συστήματος.

Παρ' όλα αυτά, οι Βορειοηπειρώτες ανασκουμπώθηκαν να γράψουν με εκείνα τα ελληνικά που ήξεραν και τα εφόδια που διέθεταν. Γράφτηκαν σε αυτά τα χρόνια αρκετά βιβλία, κυρίως μαρτυρίες και καταγγελίες για το παλιό καθεστώς, φορτισμένα με υπέρμετρο πάθος αλλά και με ελλιπή γνώση της τέχνης της γραφής και γενικά με χαμηλό γλωσσικό και πνευματικό επίπεδο, που συντέλεσαν στη χαμηλή ποιότητά τους. Κατά συνέπεια κανένας σοβαρός εκδότης δεν τους πλησίασε, κανένας δεν ασχολήθηκε να τους δείξει πέντε πράγματα και να τους βοηθήσει για τους απαραίτητους κανόνες της γραφής, παρά μόνο ορισμένοι παρακρατικοί κύκλοι με πλήρη άγνοια για την τέχνη του λόγου. Η συνεργασία αυ-

τή έφερε ένα ακόμα αρνητικό αποτέλεσμα: όσο πιο μανιασμένα και υποκειμενικά έγγραφαν και συνεχίζουν να γράφουν οι άνθρωποι αυτοί, τόσο περισσότερο ικανοποιούνταν οι εν λόγω κύκλοι, ασχέτως αν σε πολλές περιπτώσεις διέθεταν ανεπανάληπτο υλικό για την καταγραφή σημαντικών ιστορικών γεγονότων. Συν τοις άλλοις, υπήρχαν και περιπτώσεις που ορισμένοι έγγραφαν ή συνεχίζουν να γράφουν προσποιούμενοι και επικαλούμενοι τα πατριωτικά τους αισθήματα για προσωπικά ηθικά οφέλη. Κατ' αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκε σήμερα από τον Έλληνα αναγνώστη μια προκατάληψη όσον αφορά τη θεματολογία των Βορειοηπειρωτών, πράγμα που βλέπει την ίδια την κυκλοφορία αυτών των βιβλίων και γενικότερα τη λογοτεχνική παραγωγή των Βορειοηπειρωτών.

Οι σημερινοί Βορειοηπειρώτες που προσπαθούν να ασχοληθούν με την καθαρά λογοτεχνική δραστηριότητα, αντιμετωπίζουν τα ίδια σχεδόν προβλήματα: Πρώτον δυσκολεύονται να απεγκλωβιστούν από το πολιτικό κι εθνικό πάθος τους, περιορίζοντας έτσι δραστικά τη θεματολογία και ισχυροποιώντας την προκατάληψη του αναγνώστη ο οποίος έμαθε να ψάχνει από τους Βορειοηπειρώτες μόνο αυτά τα συγκεκριμένα θέματα. Σε πολλές περιπτώσεις οι ίδιοι οι Βορειοηπειρώτες στρατεύουν τη λογοτεχνική τους παραγωγή προς την αντίθετη κατεύθυνση από ότι πριν, και αδυνατούν να αντιληφθούν ότι η λογοτεχνία είναι ελεύθερη από κάθε δέσμευση, και ότι ακριβώς σε αυτή την ιδιότητα έγκειται και η κοινωνική σπουδαιότητα της.

Πολλοί ποιητές Βορειοηπειρώτες βγάζουν σήμερα ιδιωτικές συλλογές και τις διανέμουν μόνοι τους, δηλαδή όποιος ισχυρίζεται ότι είναι ποιητής βρίσκει κάποιον χρηματοδότη μόνο για την εκτύπωση, και αυτοαποκαλείται ποιητής, ή τιτλοφορείται ποιητής, όπως έλεγε και ο Καρυωτάκης. Πιστεύω ότι τα φίλτρα του εκδότη, και κυρίως του καλού εκδότη, είναι η πρώτη απαραίτητη διαλογή, η πρώτη αναγνώριση του έργου του ποιητή, ιδίως σήμερα στη σύγχρονη ελληνική ποίηση με την υψηλή ποιό-

τητά της, που ο συναγωνισμός είναι τεράστιος, δύσκολος και που καλεί να περάσουν μόνοι οι άριστοι των αρίστων.

Εν πάση περιπτώσει νομίζω ότι έστω και με αυτόν τον τρόπο, οι προσπάθειες είναι ενθαρρυντικές, και υπάρχουν αρκετά καλά δείγματα γραφής από Βορειοηπειρώτες ποιητές. Νομίζω ότι θα αποτελούσε θέμα απασχόλησης και μελέτης της ελληνικής κριτικής γνώμης αυτή η φάση των γραμμάτων στη Βόρεια Ήπειρο. Και πιστεύω ότι η ποίηση είναι μόνο τα ορεκτικά στο μεγάλο τραπέζι της λογοτεχνίας και το σημαντικό είναι ότι σήμερα στους Βορειοηπειρώτες τραπέζι υπάρχει. Όπου καλλιεργείται ποίηση πιστεύω ότι κυοφορείται η αυριανή πεζογραφία, το βαρύτερο πυροβολικό της λογοτεχνίας

Προσωπικά το βρίσκω αστείο και μάλιστα κακόγουστο να λέγεται κανείς Βορειοηπειρώτης συγγραφέας. Δεν μου αρέσει, αλλά εφόσον δεν έχει και πως να γίνει αλλιώς και είναι απαραίτητες κάποιες κατατάξεις κυρίως από εκείνους που θέλουν να βάλουν τάξη στην τέχνη, σε αυτό το άτακτο και απείθαρχο είδος, δεν είναι και τόσο τραγικό. Αλλά για να υπάρχει Βορειοηπειρώτης συγγραφέας πρέπει να υπάρχει μια ειδική κατηγορία αναγνωστικού κοινού πράγμα που δεν συμβαίνει γιατί οι Βορειοηπειρώτες αναγνώστες είναι τόσο λίγοι και ένας πραγματικός συγγραφέας ποτέ δεν απευθύνεται μόνο σε μια περιορισμένη κατηγορία αναγνωστών. Σήμερα στην Αλβανία έχουν μείνει πολύ λίγοι Έλληνες αναγνώστες, ενώ οι χιλιάδες που ήρθαν στην Ελλάδα, λυπηρό είναι να λέγεται αλλά, όπως όλοι οι μετανάστες παντού στη γη, έχουν πέσει με τα μούτρα στη δουλειά για να προλάβουν το χαμένο καιρό και η ασχολία με το διάβασμα έχει πέσει πάρα πολύ σε σύγκριση με εκείνη στο δικτατορικό καθεστώς και επιπλέον σήμερα υπάρχουν πολλές ψυχαγωγικές εναλλαγές και το διάβασμα δεν είναι πια το πρώτο μέλημα. Η δεύτερη γενιά των Βορειοηπειρωτών στην Ελλάδα που αρχίζει να εμφανίζεται τούτα τα δέκα τελευταία χρόνια, είναι πλέον πλήρως ενταγμένη στην ελ-

ληνική κοινωνία και δεν αποτελεί ειδική κατηγορία. Βρισκόμαστε στον καιρό που συγγραφείς και αναγνώστες από τη Βόρεια Ήπειρο εντάσσονται και επανενώνονται με τον εθνικό κορμό και η πολιτιστική τους μοίρα συμβαδίζει με εκείνη των εν Ελλάδι Ελλήνων.

Στις μέρες μας, με την παγκοσμιοποίηση της κουλτούρας, ολόκληρο το ελληνικό έθνος αγωνίζεται για την πολιτιστική του ταυτότητα ακόμα και για την ίδια την επιβίωση του πολιτισμού του μέσα στη σημερινή συγχώνευση των πολιτισμών. Η Ελλάδα σήμερα δεν είναι μόνο η μητρόπολη του ελληνικού πολιτισμού, αλλά και η μοναδική εστία. Οι εκτός ελληνικής επικράτειας εστίες του ελληνικού πολιτισμού έχουν χάσει σήμερα οριστικά το παλιό ειδικό βάρος. Δυστυχώς ισχύει λιγότερο η ρήση του Σεφέρη ότι μπροστά στον ελληνισμό η Ελλάδα έρχεται σε δεύτερη μοίρα. Δεν μπορεί πλέον ούτε στην Αλεξάνδρεια ούτε στην Κωνσταντινούπολη ούτε στην Κύπρο ούτε στο Αργυρόκαστρο ούτε στην Αμερική ούτε στην Αυστραλία να αναπτυχθεί ελληνική τέχνη και κυρίως ελληνική σκέψη ανεξάρτητη από την Ελλάδα. Υπάρχουν πλείστα θετικά παραδείγματα, αλλά αυτά δεν επαρκούν για να αποδειχθεί το αντίθετο. Είναι χρέος της ελληνικής πολιτείας να βοηθήσει σ' αυτόν τον τομέα. Συγκεκριμένα, οι Βορειοηπειρώτες κάτοικοι της Αλβανίας δεν έχουν πρόσβαση στην ανάγνωση της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας για οργανωτικούς και κυρίως για οικονομικούς λόγους. Αλλά το να μη βρίσκει κανείς ελληνικά βιβλία ως πούμε στην Αστόρια της Νέας Υόρκης που αποτελεί σήμερα την τρίτη ελληνική πόλη σε όλο τον κόσμο, είναι σοβαρό πρόβλημα. Είμαι σίγουρος ότι από κάτι τέτοια ασήμαντα εκ πρώτης όψεως αίτια αρχίζει η μεταλλαγή της εθνικής συνείδησης από γενιά σε γενιά. Είναι απαραίτητο να κυκλοφορεί το ελληνικό βιβλίο, να παράγεται η ελληνική σκέψη, οπουδήποτε υπάρχουν Έλληνες. Είναι μοιραίο ότι ο ελληνισμός έγινε σήμερα ελληνοκεντρικός, αλλά είναι σφάλμα που γίνεται κάθε μέρα και περισσότερο αθηνοκεντρικός. Προσωπικά δεν γνωρίζω κανένα

σύγχρονο Έλληνα συγγραφέα αναγνωρισμένο στο πανελλήνιο που να εκδίδει σε εκδοτικό οίκο εκτός Αθηνών και να έχει πανελλαδική εμβέλεια. Παρά τις προσπάθειες να μεταφερθούν πανεπιστήμια ή διάφοροι πνευματικοί φορείς στην επαρχία, δυστυχώς η Αθήνα αποτελεί το μοναδικό κέντρο παραγωγής της ελληνικής σκέψης. Το ίδιο ισχύει και για τις εκτός Ελλάδος εστίες, όπου δεν γίνεται καν λόγος για παραγωγή ελληνικής σκέψης. Όποιος προσπαθεί κάτι το διαφορετικό, τον καταβροχθίζει ο επαρχιωτισμός και η περιφερειοποίηση. Όμως νομίζω ότι υπάρχουν δυνάμεις που μπορούν να συγκροτηθούν κατά τέτοιο τρόπο ούτως ώστε ο συγγραφέας να μην χρειάζεται απαραίτητα την επαφή με την Αθήνα για να πάρει δύναμη, σαν ο Ανταίος από τη μάνα Γη.

Πιστεύω επίσης ότι ο απανταχού ελληνισμός εκτός Ελλάδος έχει κοινά χαρακτηριστικά και κοινά προβλήματα τα οποία ελπίζω ότι με την ημερίδα αυτή και με άλλες συναφείς δραστηριότητες να γίνουν ευρύτερα γνωστά.

Σας ευχαριστώ.

Δρ Γιώργος Καναράκης

Καθηγητής του Πανεπιστημίου

Charles Sturt Αυστραλίας

ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΚΑΙ Η ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΑΠΟΔΗΜΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΤΟΥ ΑΥΣΤΡΑΛΙΩΤΗ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Στη σημερινή πολυπολιτισμική Αυστραλία των 19 περίπου εκατομμυρίων ανθρώπων με τα 4,13 εκατομμύρια μετανάστες που προέρχονται από 100 και πλέον χώρες και έθνη και μιλούν τουλάχιστον 65 γλώσσες, οι Έλληνες όχι μόνο κατέχουν σημαντική θέση από αριθμητικής πλευράς αλλά, επί πλέον, έχουν επιδείξει αξιόλογη συμβολή στην οικονομική, κοινωνική, πολιτική και πνευματική ζωή της θετής τους Πατρίδας.

Με βάση τα στοιχεία της αυστραλιανής απογραφής του 1996, οι Έλληνες μετανάστες και οι απόγονοί τους υπολογίζονται σε 365.000 - 380.000. Ο αριθμός αυτός, όσο μικρός κι αν φαίνεται κατ' αρχάς, είναι πολύ σημαντικός αν τον συγκρίνομε με το συνολικό πληθυσμό της χώρας γιατί, αναλογικά, είναι μεγαλύτερος και από αυτόν των Ελλήνων στις Η.Π.Α. που φθάνει τα 2.237.000.

Αλλά ο Ελληνισμός αυτός της Αυστραλίας, από τα παλιά χρόνια, παρόλο που αγωνάσεται να ριζώσει σ' ένα νέο και, μερικές φορές, αντίξοο κοινωνικό περιβάλλον, πάλεψε σκληρά να διατηρήσει όχι μόνο τη γλώσσα του αλλά και τα ήθη του, τη θρησκεία του, την ελληνική του συνείδηση και εν γένει όλα τα χαρακτηριστικά του Ελληνισμού της Μητρόπολης, και δεν έπαψε ποτέ να ανήκει οργανικά στο νεοελληνικό έθνος.

Έτσι, οι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στη χώρα του Νότου, όπως ήταν επόμενο, μαζί με τις ελληνικές καταβολές τους έφεραν μαζί τους και τη μακραίωνη παράδοσή τους για λογοτεχνική έκφραση (προφορική και γραπτή) και την αγάπη τους για τη λογοτεχνία, ένα γνήσιο πολιτισμικό και πνευματικό στοιχείο του Έλληνα. Άλλωστε οι Έλληνες μετανάστες διανοούμενοι της Αυστραλίας πάντοτε επεδίωκαν και επιδιώκουν να κρατούν άμεση επαφή με τα πνευματικά ρεύματα της Ελλάδας.

Εντούτοις, η λογοτεχνία των Ελλήνων της Αυστραλίας, παρά τα χαρακτηριστικά και τις καταβολές της νεοελληνικής μας λογοτεχνίας που διατηρεί, λόγω των ειδικότερων γεωγραφικών, κοινωνικο-πολιτισμικών, γλωσσικών και άλλων συνθηκών του αυστραλιανού περιβάλλοντος κάτω από τις οποίες αναπτύχθηκε, αντανακλά καμιά φορά έναν τόνο διαφορετικό από τον ελλαδικό και ακεραιώνει μια δική της ταυτότητα που της δίνει τη δυνατότητα να ξετασθεί και αξιολογηθεί ξεχωριστά ενώ, ταυτόχρονα, εμπλουτίζει την ελληνική λογοτεχνία με νέες πλευρές και διαστάσεις.

Παρατηρώντας τη λογοτεχνία αυτή στο σύνολό της διαπιστώνουμε πως ένα ιδιαίτερα σημαντικό χαρακτηριστικό που διαγράφει καθαρά το χώρο της και της εξασφαλίζει μια προσωπική ιδιομορφία έναντι της ελληνικής μητροπολιτικής λογοτεχνίας αλλά και κάθε άλλης λογοτεχνίας της ελληνικής διασποράς, είναι η ξεχωριστή δισυστάτη οντότητα και η ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει από πλευράς θεματικών επιδράσεων και πραγματώσεων με τις παρουσίες της Ελλάδας και της Αυστραλίας.

Η παρουσία της Ελλάδας αντανακλάται πολυποίκιλα: με τα ελληνικά ήθη και έθιμα, με σκηνές και εικόνες από την αγροτική ζωή, με απεικονίσεις του ελληνικού τοπίου, της ελληνικής θάλασσας κ.λπ. Επίσης, αποκαλύπτεται δυναμικά με αναφορές στην ελληνική μυθολογία, την ιστορία, την ορθόδοξη πίστη κ.λπ.

Επιπλέον, η θεματική παρουσία της Ελλάδας παρατηρείται πάντοτε

και σε καιρούς κοινωνικών και πολιτικο-στρατιωτικών αναταραχών ή φυσικών καταστροφών που επηρεάζουν την Πατρίδα, όπως η Μικρασιατική Καταστροφή και το τότε προσφυγικό πρόβλημα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η τουρκική εισβολή στην Κύπρο, οι σεισμοί, το σημερινό μακεδονικό ζήτημα κ.ά.

Πέρα όμως όλων αυτών, ένα από τα πιο κυρίαρχα και χαρακτηριστικά θέματα που έγιναν πηγή έμπνευσης για λογοτεχνική δημιουργία πολλών Ελλήνων μεταναστών της Αυστραλίας είναι η μετανάστευση και η ξενιτιά. Βέβαια το φαινόμενο δεν είναι μοναδικό. Το γεγονός της μετανάστευσης / ξενιτιάς ως γνωστό έχει γίνει γενεσιουργός αιτία πολλών λογοτεχνιών που αναπτύχθηκαν σε θετές πατρίδες, όπως η ιρλανδική λογοτεχνία στις ΗΠΑ, η πακιστανική λογοτεχνία στην Αγγλία κ.λπ. Με το θέμα αυτό και τις ποικίλες του όψεις συνδέεται άμεσα και η λογοτεχνική φυσιογνωμία πολλών εθνικοτήτων της Αυστραλίας, μεταξύ των οποίων, φυσικά και αυτή του Αυστραλιώτη Ελληνισμού.

Μια από τις θεματικές όψεις της μετανάστευσης / ξενιτιάς είναι η βαθιά νοσταλγία για τη γενέθλια γη και τα τραγικά αποτελέσματα που είχε πάνω της η μετανάστευση.

Πολλές φορές ο μετανάστης λογοτέχνης θα εκφράσει ακόμη και την πίκρα του για την Ελλάδα, γιατί λόγω των τόσων δοκιμασιών και ταλαιπωριών της δεν μπόρεσε να εξασφαλίσει τα αναγκαία μέσα της ζωής σ' αυτόν και την οικογένειά του κι έτσι να τον κρατήσει στον τόπο του να προσφέρει εκεί το μόχθο του και να ζήσει μέσα στα όριά της.

Μια άλλη διάσταση του θέματος της μετανάστευσης είναι το ότι ο μετανάστης έρχεται συχνά αντιμέτωπος με την πικρή πραγματικότητα πως η επιστροφή του, για ποικίλους λόγους, θα μείνει ένα ανεκπλήρωτο όνειρο. Αυτή την τραυματική υπαρξιακή κατάσταση την έχουν εκφράσει στα γραπτά τους, με πολλή ευαισθησία αλλά και ρεαλισμό αρκετοί από τους Αυστραλιώτες μετανάστες συγγραφείς μας.

Ενώ όμως το θέμα της μετανάστευσης / ξενιτιάς υπήρξε το επικρατούν θέμα των πρώιμων χρόνων της λογοτεχνίας αυτής, ίσως γιατί οι πιο πολλοί από τους τότε μετανάστες άφηναν την Πατρίδα με τον διακαή πόθο μια μέρα να επιστρέψουν, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο άρχισε να εξασθενεί (χωρίς να σβήσει τελείως) γιατί ένας νέος τύπος Έλληνα μετανάστη άρχισε να φθάνει στην Αυστραλία, τώρα με σκοπό την μόνιμη εγκατάσταση. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, και όσο οι μετανάστες - λογοτέχνες θα συνήθιζαν όλο και πιο πολύ στη νέα τους ζωή, τα θέματα σχετικά με την Αυστραλία θα πλήθαιναν και σε αριθμό και σε ποικιλία. Σιγά σιγά θα εμφανίζονταν λογοτεχνήματα αναφερόμενά με τη μορφή του αγώνα του μετανάστη στη νέα κοινωνία, στα κοινωνικο-πολιτισμικά προβλήματα της δεύτερης γενιάς κ.λπ. ή, ακόμη, εμπνευσμένα από το αυστραλιανό φυσικό περιβάλλον, τις διαφορετικές κοινωνικές συνήθειες της Αυστραλίας, τους ιθαγενείς της και την απειλούμενη θέση τους στη κοινωνία των λευκών κ.ά.

Βέβαια, η θεματογραφία δεν περιορίζεται στις δύο αυτές πηγές (Ελλάδα, Αυστραλία) όσο ισχυρές κι αν είναι. Ιδιαίτερα με την άφιξη νέων μεταναστών - λογοτεχνών τις τελευταίες δεκαετίες, με την περαιτέρω εξέλιξη του υπάρχοντος λογοτεχνικού δυναμικού και την ωρίμαση αυτών που μεγάλωναν πλέον στην Αυστραλία, παρατηρείται προσανατολισμός και προς διεθνή θέματα και ιδεολογίες με τάση πολιτικού και κοινωνικού σχολιασμού, γεγονός που μαρτυρεί εμπλουτισμό του λογοτεχνικού σώματος με νέες διαστάσεις αλλά και προοπτικές.

Από ιστορικής πλευράς, οι πρώτες λογοτεχνικές προσπάθειες ανάγονται στο 1913, ογδόντα τέσσερα χρόνια μετά την πρώτη ιστορικά βεβαιωμένη ελληνική παρουσία στην Πέμπτη Ήπειρο στις 27 Αυγούστου 1829 με τον εκτοπισμό στο Σύννευ έφτά νεαρών Υδραίων καταδικασμένων για δήθεν «πειρατεία» στην ανατολική Μεσόγειο εναντίον αγγλικού πλοίου δύο χρόνια πιο μπροστά. Συνεπώς η ελληνική αποδημική λογοτε-

χνία στη χώρα αυτή των Αντιπόδων έχει διανύσει ήδη μια πορεία ογδόντα επτά χρόνων, γεγονός που της προσδίδει μια συγκεκριμένη ιστορική ταυτότητα.

Μια συστηματική διαχρονική εξέταση της λογοτεχνικής δημιουργίας του Αυστραλιώτη Ελληνισμού, από τις αρχές του 20ου αιώνα έως σήμερα, αποκαλύπτει ένα φάσμα αρκετά πολυδιάστατο από πλευράς θεμάτων, μορφών και ειδών και, ταυτόχρονα, αρκετά ευρύ από πλευράς ποσότητας και ποιότητας. Αποτελείται κυρίως από έργα ποιητικής, πεζογραφικής και διαλογικής-θεατρικής μορφής, ως και από λογοτεχνικές μεταφράσεις και λογοτεχνικά μελετήματα.

Η ποίηση ποικίλλει εντυπωσιακά από την επική ως τη λυρική (σατιρική, ελεγειακή, ερωτική, πατριωτική κ.λπ.), και από τη γνωμική ως τη θρησκευτική.

Η πεζογραφία περιλαμβάνει διηγήματα, νουβέλλες, μυθιστορήματα, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, χρονογραφήματα λογοτεχνικού ύφους κ.ά. που στη διάθεση ποικίλλουν από το χιουμοριστικό και ελαφρόκαρδο ως το δραματικό, και από το νοσταλγικό ως την κοινωνική και πολιτική σάτιρα.

Το θέατρο εκπροσωπείται από τη σάτιρα, την κωμωδία, το δράμα, ακόμα και από το κωμειδύλλιο, κατ' απομίμηση του αντίστοιχου είδους της Νέας Αθηναϊκής Σχολής.

Όσον αφορά τις λογοτεχνικές μεταφράσεις έχουμε ένα αρκετά απλόχωρο φάσμα, όχι μόνο ποίησης αλλά και πεζού λόγου και θεάτρου, κατά βάση από άλλες γλώσσες (κυρίως από την Αγγλική) στην Ελληνική αλλά και μερικές από την Ελληνική στην Αγγλική. Δεν θα πρέπει όμως να νομισθεί πως οι Έλληνες λογοτέχνες έχουν μεταφράσει μόνο Άγγλους και Αυστραλούς συγγραφείς. Έχουμε μεταφράσεις στην Ελληνική αρκετών μη αγγλόφωνων συγγραφέων όπως λ.χ. του Τούρκου Nazim Hikmet, του Αλβανού Lasgush Podareci, των Γάλλων Andre Roussain, Louis Verneuil

και Marcel Pagnol κ.ά., ενώ, σε άλλες περιπτώσεις, έργων όχι από το πρωτότυπο αλλά από αγγλική μετάφραση. Επίσης, αξίζει να σημειωθεί πως το ενδιαφέρον των Ελλήνων συγγραφέων για λογοτεχνική μετάφραση δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο αλλά πηγαίνει πίσω στη 10ετία του 1920.

Τέλος, σχετικά με τα λογοτεχνικά μελετήματα, άν και συγκριτικά λίγοι συγγραφείς έχουν υπηρετήσει το είδος αυτό, εντούτοις οι εργασίες που έχουν γραφτεί καλύπτουν χρονική περίοδο δεκαετιών και περιλαμβάνουν λογοτεχνικά δοκίμια, λογοτεχνική κριτική κ.ά.

Αλλά και από ποσοτικής πλευράς το σώμα της λογοτεχνίας αυτής είναι αξιοπρόσεκτο. Είναι αρκετά ογκώδες συνιστάμενο από δημοσιευμένες εργασίες (βιβλία και λογοτεχνήματα σε παροικιακές και αυστραλιανές εφημερίδες και περιοδικά), ανέκδοτα κείμενα και προφορικές ποιητικές συνθέσεις τόσο στην Ελληνική όσο και στην Αγγλική. Αλλά έστω και αν περιορισθούμε στις εργασίες που εμφανίστηκαν σε μορφή βιβλίου, είτε ως αυτοεκδόσεις είτε από εκδοτικούς οίκους, θα διαπιστώσουμε πως ο αριθμός τους πάλι δεν είναι ευκαταφρόνητος. Μέχρι σήμερα ξεπερνούν τις διακόσιες, ενώ μερικές από αυτές είχαν την τύχη να κυκλοφορήσουν σε δεύτερη έκδοση.

Παρόλον ότι η λογοτεχνία αυτή έκανε την πρώτη της εμφάνιση (1913) με πεζό λόγο, η πρώτη δεκαετία της (1910 - 1920) εκπροσωπείται κυρίως από προφορική ποίηση, χωρίς αυτό να σημαίνει πως στις επόμενες δεκαετίες έπαυσε να υπάρχει προφορική ποίηση.

Η ιδιαίτερη σημασία των προφορικών αυτών ποιητικών στιχουργημάτων έγκειται κυρίως στον ιστορικο-κοινωνικό τους ρόλο που έπαιξαν μέσα στις πρώτες ελληνικές μας παροικίες με την αυθόρμητη διάθεση και τον ειλικρινή τους τόνο, χαρακτηριστικά που τα έκανε πολύ δημοφιλή. Επιπλέον η πρώιμη προφορική ποίηση της εποχής αυτής έχει την αξία της και από καθαρά φιλολογικής πλευράς γιατί μας δίνει την πρώ-

τη διατύπωση προσωπικού ύφους και οριοθετεί τις αρχές της ελληνικής λογοτεχνικής παρουσίας στην Αυστραλία.

Αλλά και από γενικότερης σκοπιάς, οι προφορικές ποιητικές συνθέσεις (πρώιμες και κατοπινές) παρουσιάζουν και μια άλλη ακόμη σημασία. Συνεχίζουν την ελλαδική λαϊκή ποιητική παράδοση, και μάλιστα σε μια νέα γη, όπου όχι μόνο την διασώζουν από βέβαιο θάνατο αλλά και προσδίδουν μια νέα διάσταση στο όλο σώμα της ελληνικής μας λογοτεχνίας.

Από τα τρία μέρη της αποδημικής μας λογοτεχνίας στην Αυστραλία (δημοσιευμένες εργασίες - βιβλία και λογοτεχνήματα σε εφημερίδες και περιοδικά - ανέκδοτες εργασίες και προφορικές συνθέσεις) συγκριτικά τα δύο πρώτα είναι μεγαλύτερα σε ποσότητα και ευρύτερα σε ποικιλία λογοτεχνικών μορφών.

Το γεγονός ότι αρκετό λογοτεχνικό υλικό έχει παραμείνει ανέκδοτο δικαιολογείται τουλάχιστον από δυο κύριους λόγους:

1. Δεν υπήρχαν ελληνόγλωσσες εφημερίδες ή περιοδικά πουθενά στην Αυστραλία προ του 1913, όταν η εφημερίδα «Αυστραλία» εμφανίστηκε στη Μελβούρνη. Ως εκ τούτου, δεν υπήρχε ελληνικό δημόσιο βήμα από το οποίο μπορούσαν να κάνουν την εμφάνισή τους λογοτεχνικές προσπάθειες, με αποτέλεσμα οι συγγραφείς των καιρών να παραμείνουν σιωπηλές φωνές.
2. Ακόμη και μετά το 1913 δεν υπήρχαν ελληνικές εκδοτικές εταιρείες για πολλές δεκαετίες και συνεπώς η δημοσίευση βιβλίων ήταν περιορισμένη στα μικρά εκτυπωτικά μέσα των ελληνικών εφημερίδων του Σύδνεϋ και της Μελβούρνης, αν εξαιρέσει κανείς τους ελάχιστους εκείνους συγγραφείς που είχαν τις οικονομικές δυνατότητες και τον χρόνο να πάνε στην Ελλάδα και να δημοσιεύσουν τις εργασίες τους εκεί. Ένα από τα πρώτα δείγματα της δεύτερης αυτής κατηγορίας υπήρξε η κωμωδία «Ο αδιάκριτος μουσαφίρης»

του Κωνσταντίνου Κυριαζόπουλου, γράφτηκε μεν στη Μελβούρνη και παρουσιάστηκε από σκηνής εκεί το 1917, αλλά δημοσιεύθηκε στην Αθήνα το 1923.

Για τους παραπάνω λόγους, αρκετοί συγγραφείς δεν μπόρεσαν παρά να δημοσιεύσουν τα έργα τους πολλά χρόνια μετά τη συγγραφή τους, ενώ άλλων εργασίες δημοσιεύθηκαν μεταθανάτια από φίλους τους. Είναι γεγονός μάλιστα πως πολλές λογοτεχνικές εργασίες δεν είδαν ποτέ το φως της δημοσιότητας, είτε λόγω έλλειψης οικονομικών μέσων είτε λόγω έλλειψης ενθάρρυνσης, με αποτέλεσμα να παραμείνουν θαμμένες και ξεχασμένες μέσα σε προσωπικά χαρτιά και οικογενειακά λευκώματα.

Εξετάζοντας τη αποδημική λογοτεχνία των Ελλήνων της Αυστραλίας στο σύνολό της (ελληνόγλωσση και αγγλόγλωσση) από τα πρώτα της φανερώματα ως σήμερα, παρατηρούμε πως δεν παρέμεινε στατική αλλά πως μεταβάλλεται και εξελίσσεται καθώς οι συνθήκες και οι κοινωνικές καταστάσεις που την επηρεάζουν μεταβάλλονται κι αυτές με το χρόνο.

Από πλευράς λογοτεχνικών ειδών, ενώ στην πρώτη δεκαετία ο δυναμισμός της λογοτεχνίας αυτής απορροφήθηκε από την ποίηση, και μάλιστα την προφορική, στα 1917 έχουμε την πρώτη μαρτυρία θεατρικής γραφής με το ανέβασμα του έργου του Κωνσταντίνου Κυριαζόπουλου «*Ο αδιάκριτος μουσαφίρης*», μια μονόπρακτη κοινωνική κωμωδία κατ' απομίμηση του Αθηναίου σατιρικού Κωνσταντίνου Σκόκου.

Στα χρόνια που θ' ακολουθήσουν ως την έκρηξη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου, διαπιστώνουμε όχι μόνο το σώμα της λογοτεχνίας να διευρύνεται και σε ποσότητα και σε ποιότητα αλλά επί πλέον να γίνονται ενσυνείδητες προσπάθειες για λογοτεχνική γραφή σε νέες ποιητικές μορφές, όπως το σονέτο. Επίσης, βλέπουμε να μεταφράζονται για πρώτη φορά στα ελληνικά ποιητικές και πεζογραφικές εργασίες από άλλες γλώσσες, ιδιαίτερα από τα αγγλικά. Τέλος, στα 1932 δημοσιεύεται στην

Αυστραλία το πρώτο ελληνόγλωσσο λογοτεχνικό βιβλίο, η διηγηματική συλλογή «*Ιστορίες της ξενητείας*» του Όμηρου Ρήγα από τις εκδόσεις «Πνευματικός Φάρος Ελλήνων Αυστραλίας» της εφημερίδας του Σύδνεϋ «Το Εθνικό Βήμα».

Στα μετέπειτα χρόνια, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1950 και μετά, ανάμεσα στην ολοένα εντυπωσιακά αυξανόμενη συγγραφική και εκδοτική δραστηριότητα, στη παράλληλη αύξηση ελληνικών τυπογραφείων και στον μεγάλο αριθμό ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών, στην ενθάρρυνση λογοτεχνικών διαγωνισμών, και την ίδρυση λογοτεχνικών συλλόγων, διαπιστώνουμε σημαντική, εν σχέσει με το παρελθόν, αύξηση στη σύνθεση αγγλόγλωσσων λογοτεχνημάτων. Επιπλέον, οι αγγλόγλωσσοι αυτοί συγγραφείς, αντίθετα από εκείνους του παρελθόντος, συνθέτουν λογοτεχνήματα σχεδόν αποκλειστικά στην Αγγλική, ένα φαινόμενο ενδιαφέρον όχι μόνον από λογοτεχνικής αλλά και από γλωσσολογικής και κοινωνιολογικής πλευράς.

Στις δύο τελευταίες δεκαετίες η αγγλόγλωσση ποίηση και πεζογραφία έχει σημειώσει σημαντική αύξηση και το αξιοσημείωτο είναι πως οι εργασίες αυτές έχουν γραφτεί όχι μόνο από δίγλωσσους συγγραφείς, όπως στο παρελθόν, αλλά τώρα κυρίως από αυστραλογεννημένους ελληνικής καταγωγής που γράφουν μόνο στην Αγγλική.

Συμπερασματικά, ατενίζοντας τη λογοτεχνική δημιουργία των Ελλήνων της Αυστραλίας από τα πρώτα της αβέβαια βήματα στις αρχές του αιώνα έως τις ημέρες μας, βλέπουμε ότι περνώντας ποικίλα στάδια ανάπτυξης και διαφοροποίησης, έχει εξελιχθεί από μονοδιάστατη προφορική ποίηση τοπικής μορφής, αποσκοπούσα κυρίως στη δημιουργία ατμόσφαιρας ευτραπείας, σε πολυδιάστατη λογοτεχνική παρουσία που διερευνά όλες τις λογοτεχνικές μορφές και αντικατοπτρίζει ένα ευρύχωρο φάσμα θεμάτων, υφών, γλωσσικών δομών και ιδεολογιών.

Ο δυναμισμός της λογοτεχνίας του Αυστραλιώτη Ελληνισμού και οι

καρποί που διαπιστώνονται τώρα παρέχουν την διαβεβαίωση πως η λογοτεχνία αυτή θα συνεχίσει να αναπτύσσεται και να ακμάζει, εμπλουτιζόμενη συνεχώς αφενός από τις επιδράσεις και τη λογοτεχνική ζωτικότητα της Αυστραλίας, αφετέρου από τους αδιάσπαστους δεσμούς της με τη λογοτεχνική παράδοση της Ελλάδας στην οποία, αναντίρρητα, έχει τις καταβολές της.

Γιώργος Ματζουράνης

Πεξιογράφος και δημοσιογράφος

ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΔΥΟ ΚΟΣΜΟΥΣ

Χθες το απόγευμα η κ. Νίκη Αϊντενάιερ μας έδωσε μια πλήρη εικόνα για τη σημερινή θέση της λογοτεχνίας των Ελλήνων στη Γερμανία, περιέγραψε το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται και αναφέρθηκε διεξοδικά και ονομαστικά σε πολλούς συγγραφείς από αυτούς που πρωτοστατούν με το έργο τους στην αξιολογή αυτή κίνηση. Εγώ σήμερα θα ήθελα να δώσω μερικά στοιχεία για τις συνθήκες που διαμόρφωσαν το μεταναστευτικό κοινό και τους συγγραφείς του φυσικά, καθώς και να σας περιγράψω τους προβληματισμούς που υπάρχουν γι' αυτή τη λογοτεχνία για την οποία ελάχιστες είναι οι αναφορές και το ενδιαφέρον στη χώρα μας.

Το Μάρτιο του 1960 υπογράφηκε η «Ελληνογερμανική συμφωνία περί απασχολήσεως Ελλήνων εργατών στη Γερμανία». Και παρά την αυστηρότητα των ελληνικών αστυνομικών ελέγχων και τη σχολαστικότητα των γερμανικών επιτροπών επιλογής μέχρι το 1964 είχαν προφτάσει να εγκατασταθούν στη Γερμανία 150.000 εργαζόμενοι, άντρες και γυναίκες και μέχρι το τέλος του 1968 άλλοι τόσοι. Το ελληνικό κράτος βρέθηκε ανέτοιμο να φροντίσει αυτό το τεράστιο μεταναστευτικό κύμα· και μόνο το παρακράτος είχε την ετοιμότητα και το χρήμα για να ασκήσει έναν εξουθενωτικό έλεγχο στους μετανάστες όπως περιγράφει σε επίσημη έκθεση του ο τότε (1964) Γ. Διευθυντής του Υπουργείου Εργασίας Λέανδρος Πολυχρόνης. Ακόμα και η Εκκλησία βρέθηκε ανέτοιμη· δεν δέχτηκε τη χρηματοδότηση της γερ-

μανικής κυβέρνησης να αναλάβει την κοινωνική μέριμνα για τους Έλληνες μετανάστες η οποία τελικά ανατέθηκε στην Ευαγγελική Εκκλησία, καθεστώσ που διατηρείται μέχρι σήμερα και λειτουργεί με άριστα αποτελέσματα.

Οι μετανάστες ένιωσαν απελπιστικά μόνοι. Εκείνοι που ήταν εντεταλμένοι από ελληνικής πλευράς να τους βοηθήσουν τους φερόνταν εχθρικά. Κατάλαβαν σιγά σιγά ότι μόνοι έπρεπε να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες τους. Με τη βοήθεια των Ελλήνων φοιτητών άρχισαν να ιδρύουν Κοινότητες, που αποτέλεσαν τους πρώτους πυρήνες συλλογικών οργανώσεων και απλώθηκαν με τον καιρό σε όλες τις γερμανικές πόλεις. Οι Κοινότητες λειτουργούσαν τακτικά και πάντως τα Σαββατόβραδα ήταν τόπος συγκέντρωσης και συνάντησης των μεταναστών κάθε πόλης γιατί εκεί έβρισκαν ένα πρόγραμμα πολιτιστικό ή καθαρά ψυχαγωγικό, καθώς επίσης και πληροφορίες και εξυπηρετήσεις για προσωπικά τους θέματα. Άρχισαν να δανίζονται βιβλία και αργότερα να αγοράζουν, και δεν είναι καθόλου υπερβολή αν υποστηρίξει κανείς πως από τότε στα περισσότερα μεταναστευτικά σπίτια συναντούσαμε μια μικρή ή μεγαλύτερη βιβλιοθήκη. Εξέδιδαν και περιοδικά, έχω ένα αρχείο από 15 περίπου τίτλους και μέσα σ' αυτά υπάρχουν οι υπογραφές μερικών από τους σημερινούς λογοτέχνες. Αργότερα οι Κοινότητες έγιναν περισσότερες, σήμερα πια ξεπερνούν τις 140.

1967, ο μεγάλος σεισμός. Δικτατορία στην Ελλάδα. Οι εργάτες στους δρόμους της Γερμανίας διαμαρτυρόμενοι και ζητώντας τη βοήθεια των ευρωπαίων συναδέλφων τους. Και το παρακράτος, που τότε έγινε κράτος, πίσω τους. Χιλιάδες διαβατήρια αφαιρέθηκαν, ακόμα και ιθαγένειες από τις ελληνικές αρχές. Η αείμνηστη Ελένη Βλάχου, αυτεξόριστη στα χρόνια της δικτατορίας στην Αγγλία, έλεγε πως αν οι Έλληνες κατάφεραν να κρατήσουν το θέμα της δικτατορίας καθημερινά στα πρωτοσέλιδα του ευρωπαϊκού τύπου αυτό οφείλεται κατά μέγα μέρος στις κινητοποιήσεις των Ελλήνων στη Γερμανία. Τότε εμφα-

νίζεται μια νέα μορφή οργανώσεων, οι Πανελλήνιες Αντιδικτατορικές Επιτροπές που ιδρύθηκαν παντού, σε κάθε πόλη και χωριό της Γερμανίας, και το ίδιο συνέβη και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Εδώ πια δεν υπήρχε κανένας ταξικός, επαγγελματικός ή μορφωτικός διαχωρισμός, μετείχαν όσοι ήταν εναντίον της δικτατορίας και αυτοί ήταν η συντριπτική πλειοψηφία των αποδημίων. Εργάτες, επαγγελματίες, φοιτητές, επιστήμονες, διανοούμενοι, καλλιτέχνες. Στις ΠΑΕ αυτές έπαιρναν μέρος και πολλοί Γερμανοί φιλέλληνες, με σημαντική, μάλιστα προσφορά. Το επίπεδο των εκδηλώσεων, πολιτικών και πολιτιστικών, στις ΠΑΕ ήταν ανάλογο με την κοινωνική τους σύνθεση και αναμφισβήτητα συνέβαλαν στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των μεταναστών στη Γερμανία. Τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας δεν είχαν βγεί ακόμα από την Ελλάδα διακεκριμένα στελέχη του πολιτικού κόσμου και ομιλητές στις συγκεντρώσεις των ΠΑΕ ήταν διανοούμενοι που ζούσαν στη Γερμανία και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Αναφέρω ενδεικτικά τον Νίκο Σβορώνο, Γιάγκο Σιώτη, Μίμη Δεσποτίδη, Ελένη Καζαντζάκη, Αντώνη Μυστακίδη, Δημήτρη Χατζή, Μενέλαο Λουντέμη και πολλούς άλλους. Δεν θα αναφέρω κανέναν από όσους ζούσαν τότε στη Γερμανία. Ήταν πολλοί και σημαντικοί· αλλά «δικοί μας». Θα μνημονεύσω μόνο με πολύ σεβασμό το όνομα του τότε Μητροπολίτη Γερμανίας Ειρηναίου που το Σαββατιάτικο κήρυγμα του από το ελληνικό πρόγραμμα της βαναρικής ραδιοφωνίας ήταν μια από τις μαχητικότερες και αποτελεσματικότερες φωνές εναντίον της δικτατορίας.

Τη δεκαετία του '70, από τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου που στέλνουν εργάτες στη Γερμανία, μόνο η Ιταλία ήταν μέλος της ΕΟΚ. Όλες οι άλλες – Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία, Γιουγκοσλαβία και Τουρκία – είχαν δικτατορικά ή αυταρχικά καθεστώτα και αυτό δημιουργούσε στους μετανάστες μεγαλύτερες ανάγκες συνεργασίας και συμπαράστασης.

Αν επέμεινα λίγο περισσότερο στις Κοινότητες των Ελλήνων και στις αντιδικτατορικές Επιτροπές είναι γιατί πιστεύω πως αυτοί οι φορείς έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση των μεταναστών και των συγγραφέων τους, τουλάχιστον στις δύο πρώτες δεκαετίες. Ας σημειώσουμε όμως και μερικές χαρακτηριστικές χρονολογίες ακόμα.

1974. Η πτώση της δικτατορίας έφερε μεγάλη ευφορία στους μετανάστες και δημιούργησε ένα ορμητικό κύμα παλιννόστησης. Πάνω από 200.000 μετανάστες επέστρεψαν στην Ελλάδα στα επόμενα χρόνια, για να απογοητευτούν γρήγορα οι περισσότεροι και να αρχίσει μια ακόμα τραγικότερη πορεία: η επαναμετανάστευση.

1980. Από συγγραφείς και άλλους καλλιτέχνες όλων των εθνικοτήτων που ζούν στη Γερμανία ιδρύεται το Polikunst Verein Πολυεθνική Καλλιτεχνική Λογοτεχνική Εταιρία. Στόχος η συνένωση των δυνάμεων τους και η προβολή του πολιτιστικού και καλλιτεχνικού έργου τους.

1981. Ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ. Οι Έλληνες μετανάστες στη Γερμανία αποκτούν για πρώτη φορά κοινωνική σιγουριά και παράλληλα συνειδητοποιούν ότι αλλάζει ο χαρακτήρας της μετανάστευσής τους. Μπορεί να αμβλύνονται κάποια χαρακτηριστικά διακρίσεων αλλά επιβεβαιώνεται και η μακρόχρονη παραμονή μακριά από την πατρίδα τους. Οι πρώτοι Έλληνες που καταφεύγουν στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για εργασιακά θέματα είναι δυο εργάτες από τη Γερμανία. Το 1982 ιδρύεται ο εκδοτικός οίκος Ρωμοσύνη στην Κολωνία που πολλά προσέφερε στη συσπείρωση των Ελλήνων λογοτεχνών.

1985. Στη διάρκεια της δεκαετία 1976-1985 κυκλοφόρησαν από γερμανικούς εκδοτικούς οίκους 35 λογοτεχνικές συλλογές με έργα μεταναστών συγγραφέων. Στις 19 από αυτές υπήρχαν και συνεργασίες 32 Ελλήνων λογοτεχνών. Από την επόμενη πενταετία άρχισαν να μειώνονται οι συλλογικές εκδόσεις αλλά να αυξάνουν εντυπωσιακά τα

προσωπικά βιβλία και να ξεχωρίζουν στη γερμανική κριτικογραφία αρκετοί μετανάστες συγγραφείς.

1988. Από την 1η Ιανουαρίου ισχύει και για τους Έλληνες η ελεύθερη διακίνηση στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

1990. Ολοκληρώνεται η διάλυση του ανατολικού μπλοκ και ένα νέο, αλλά πιο συγγενικό μεταναστευτικό κύμα κατακλύζει τη Γερμανία.

1995. Η κατάσταση για τους Έλληνες μετανάστες στη Γερμανία έχει ηρεμήσει και παγιωθεί. Όλοι πιστεύουν ότι έχουν μείνει πια μερικοί Έλληνες στη Γερμανία. Μέχρι που έρχεται αδυσώπητη η Γερμανική Στατιστική Υπηρεσία. Με ένα συγκλονιστικό νούμερο: 450.000 Έλληνες μετανάστες. Ο μεγαλύτερος αριθμός από υπέρξεως Ελλήνων στη Γερμανία.

Ας δούμε τώρα από κοντά πως σκέφτονται για τη λογοτεχνία των μεταναστών οι δημιουργοί της αλλά και οι μελετητές και οι κριτικοί της.

Η λογοτεχνία του απόδημου ελληνισμού δεν είναι ούτε πρόσφατο ούτε αποσπασματικό φαινόμενο στα Ελληνικά Γράμματα. Πλείστοι από τους κορυφαίους της γραμματολογίας μας έζησαν και έγραψαν στο εξωτερικό, άλλοι επιλέγοντας και άλλοι εξαναγκασόμενοι να αποδημήσουν. Η υποδοχή τους στους ελλαδικούς λογοτεχνικούς κύκλους δεν ήταν πάντοτε ενθουσιώδης και η αποδοχή τους προκαλούσε συχνά εντάσεις και αντιπαραθέσεις. Ο Γιώργος Καναράκης, από τους επιμετέστερους μελετητές της λογοτεχνίας του απόδημου ελληνισμού, σημειώνει ότι «η νεοελληνική κριτική της μητρόπολης βλέπει τη λογοτεχνία των αποδήμων σαν μια ξεχωριστή περίπτωση, αποκομμένη κάπως από τον κορμό των νεοελληνικών μας Γραμμάτων, σαν ένα φαινόμενο περιφερειακής μάλλον σημασίας».

Τις τελευταίες δεκαετίες οι διαχωρισμοί έχουν αμβλυνθεί, παρα-

μένει όμως πάντα ο χαρακτηρισμός «μεταναστευτική λογοτεχνία» και τα διακεκριμένα τουλάχιστον στελέχη της υιοθετούνται άλλοτε από τη λογοτεχνία της χώρας προέλευσης και άλλοτε από εκείνη της χώρας υποδοχής, πάντοτε με την επιθυμία και την επιδίωξη των ίδιων των δημιουργών. Για παράδειγμα, ποιός μπορεί να υποστηρίξει ότι ο Δημήτρης Χατζής ανήκει στον συγγρικό λογοτεχνικό χώρο, παρότι έχει γράψει και στην συγγρική γλώσσα, αλλά πού ανήκει ο Αντρέας Κέδρος, πρόσφυγας πρώτης γενιάς κι αυτός, που μιλάει ελληνικά, αλλά τα έργα του κυκλοφορούν στην Ελλάδα σε μετάφραση από τα γαλλικά;

Οι μετανάστες όλων των εθνικότητων που βρέθηκαν στη Γερμανία είχαν τους ίδιους λόγους που εγκατέλειψαν την πατρίδα τους, αντιμετώπισαν τα ίδια προβλήματα στη χώρα που εγκαταστάθηκαν και σχεδόν με ενιαίο τρόπο έβλεπαν το μέλλον τους. Οι πολιτιστικές εκδηλώσεις, τους έφεραν πιά κοντά μεταξύ τους αλλά ήταν και μια αποτελεσματική δίοδος προς τον ντόπιο πληθυσμό. Η πολυπολιτισμική κοινωνία που σήμερα είναι πραγματικότητα δημιουργήθηκε από τις ενέργειες, τις προσπάθειες και την ανοχή όλων, και των ξένων και των Γερμανών.

Στη Γερμανία εκδηλώνεται συχνά έντονη συζήτηση, με αντιπαρατιθέμενη επιχειρηματολογία, εμταξύ φιλολόγων, κριτικών και δημοσιογράφων για τη θέση και την ονομασία της λογοτεχνίας των ξένων («λογοτεχνία των γκάσταρμπάιτερ», «λογοτεχνία που πληγώνει», «λογοτεχνία εκτός των τειχών» κ.ά.), χωρίς να υπάρξει κάποια συμφωνία. Αυτές όμως οι ασυμφωνίες και οι περιφραστικοί χαρακτηρισμοί δείχνουν μια αμηχανία όχι μόνο για τον ορολογικό καθορισμό αυτής της λογοτεχνίας αλλά κυρίως για τη θέση της και την ένταξή της σε ένα ευρύτερο και καθιερωμένο λογοτεχνικό σώμα. Καί φαίνεται ότι αυτός ο προβληματισμός θα απασχολεί ακόμα για πολύ τους ειδικούς μελετητές και θα εντείνεται όσο η λογοτεχνία αυτή θα αποκτά μεγαλύτερη

σημασία και για τις χώρες προέλευσης των λογοτεχνών αλλά και για τη χώρα στην οποία παράγεται.

Η λογοτεχνία των Ελλήνων, των Ιταλών, των Ισπανών, των Τούρκων και των άλλων μεταναστών στη Γερμανία έγινε εξαρχής δεκτή με ανεπιφύλακτη επιδοκιμασία έτσι ώστε σήμερα να γίνεται σταθερή αναφορά σ' αυτήν, σε διάφορα επίπεδα, αλλά κυρίως ως έξωθεν μαρτυρία της γερμανικής πραγματικότητας από ένδον πια λογοτέχνες. Από την αρχή όμως κανένας δεν προέβλεψε την έκταση που θα έπαιρνε και το επίπεδο όπου θα έφτανε η λογοτεχνία των μεταναστών. Πρόσφατα, έχουμε μερικές περίεργες εκδηλώσεις. Από επίσημα γερμανικά χείλη ακούγεται ότι η Γερμανία δεν είναι μια **πολυπολιτισμική χώρα** και πως οι Γερμανοί επιθυμούν να διατηρήσει η χώρα τους τον **μονοπολιτισμικό** χαρακτήρα της. Φυσικά τα θέματα αυτά δεν είναι θέματα γραφιοκρατικών αποφάσεων. Αλλά τι συμβαίνει; διερωτώνται μερικοί. Τρόμαξαν τους πιο συντηρητικούς Γερμανούς οι πολιτιστικές επιδράσεις των μειονοτήτων και η φρεσκάδα και η ελευθεροστομία των δημιουργημάτων τους;

Μερικοί Γερμανοί φιλόλογοι και κριτικοί χαρακτήρισαν τη λογοτεχνική δημιουργία των αλλοδαπών ως προσπάθεια σύντομης, ουσιαστικής και χωρίς αμφισβητήσεις ενσωμάτωσης, άλλοι πάλι υποστηρίζουν —όπως ο Χέρμπερτ Μίχελ— ότι το φαινόμενο αυτό επιβεβαιώνει μια κοινωνική ιδιαιτερότητα. Ο Ναπολέων Λαζάνης, από τους σημαντικότερους συγγραφείς, αποδίδει τη λογοτεχνική δημιουργία, των Ελλήνων τουλάχιστον, στο γεγονός ότι διατηρούν ακόμα ισχυρούς δεσμούς με την πατρίδα τους και δεν επιθυμούν να αποκοπούν από τις ρίζες τους.

Ο Θόδωρος Καλλιφατίδης, συγγραφέας πλήρως ενσωματωμένος στην κοινωνία όπου ζει, σημειώνει: «Εγώ αισθάνομαι Έλληνας, και μάλιστα περισσότερο Έλληνας, ακριβώς επειδή λείπω. Και αν θέλετε, αυτή τη στιγμή ο καημός μου για την Ελλάδα είναι μεγαλύτερος από

τον καημό που είχα όταν έφυγα — που έφυγα θυμωμένος, πικραμένος, οργισμένος, λυπημένος. Σήμερα έχει μείνει μέσα μου μιά Ελλάδα πολύ μακρινή, η οποία με καίει αλλά εφόσον οι αναγνώστες μου είναι Σουηδοί και οι κριτικές που γράφονται είναι στα σουηδικά, θα ήταν λίγο περίεργο αν εξακολουθούσα να θεωρώ ότι είμαι Έλληνας συγγραφέας. Έλληνας ναι, όχι όμως Έλληνας συγγραφέας».

Και η εκδότρια και φιλόλογος Νίκη Eideneier διατυπώνει την άποψή της: «Θα θίξω σύντομα το θέμα που ξέρω ότι απασχολεί πολλούς μελετητές στην Ελλάδα και στη Γερμανία αλλά και τους ελλαδικούς συγγραφείς, αν δηλαδή η μεταναστευτική λογοτεχνία ή η λογοτεχνία της διασποράς είναι ελληνική λογοτεχνία. Το επιχείρημα «ελληνική λογοτεχνία είναι αυτή που είναι γραμμένη στην ελληνική γλώσσα» είναι, κατά τη γνώμη μου, ξεπερασμένο πιά, και εν όψει των νέων πολυεθνικών και πολυπολιτισμικών συνθηκών της κεντρικής Ευρώπης τουλάχιστον, αλλά και με τη βεβαιότητα που εκπέμπουν τα ίδια τα έργα και που αποδείχνει τους συγγραφείς τους, ως τώρα τουλάχιστον, ως ελληνικά σκεπτόμενους και δρώντας. Ίσως θα μπορούσαμε να δούμε την ελληνο-γερμανική εξωτερική τους μορφή σαν ένα διάλογο των δύο πολιτισμικών πλαισίων μέσα στο οποίο κινούνται και που καθρεφτίζουν και τον ανάλογο διάλογο του περιεχομένου τους, και με τη μια πατρίδα, την πνευματική της ζωή και τη λογοτεχνία της και με τη νέα πολιτιστική τους πραγματικότητα».

Η φιλόλογος και ποιήτρια Ντάντη Σιδέρη σημειώνει σε σχετική μελέτη της ότι «οι παλιότεροι (συγγραφείς) νοιώθουν υπόχρεοι σε θέματα όπως κοινωνικό αγγαζάρισμα, διατήρηση της ιδιαιτερότητας, αναφορά στο εκάστοτε πολιτισμικό υπόβαθρο. Οι νεότεροι, της λεγόμενης δεύτερης γενιάς, που μεγάλωσαν στη Γερμανία, επιθυμούν την αποδέσμευση τους από αυτά τα θέματα και αναγνώριση ισότιμη με τους Γερμανούς συγγραφείς».

Ανέφερα ορισμένες απόψεις βασικών δημιουργών και μελετητών αυτής της λογοτεχνίας, στις οποίες διαφαίνονται και συμπτώσεις και διαφορετικές εκτιμήσεις. Βεβαίως δεν είναι οι μοναδικές, αντιθέτως είναι οι ελάχιστες, εμπειριέχουν όμως πλείστα στοιχεία και πολλών άλλων που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί επί του θέματος. Έτσι, συνοψίζοντας έχουμε τις ακόλουθες τρεις απόψεις με πολλές παραλλαγές η κάθε μια:

1. Οι συγγραφείς στη Γερμανία με ελληνικό διαβατήριο που έχουν στενές σχέσεις με την Ελλάδα, χρησιμοποιούν και τις δύο γλώσσες, και φιλοδοξούν να σταδιοδρομήσουν στην Ελλάδα όχι από μεταφράσεις έργων τους, πιστεύεται ότι θα ενταχθούν τελικά στην ελληνική λογοτεχνία.

2. Εκείνοι από τους συγγραφείς που μεγάλωσαν και σπούδασαν στη Γερμανία, ενσωματώνονται στη γερμανική κοινωνία, γράφουν στα γερμανικά ως κύρια γλώσσα, εκδίδονται και κρίνονται τα έργα τους πρώτα στη Γερμανία, είναι πιο κοντά στη γερμανική λογοτεχνία.

3. Μια τρίτη άποψη που αρχίζει να διατυπώνεται εδώ και ελάχιστα χρόνια δεν προσπαθεί να συγκεράσει τις δυο προηγούμενες εκδοχές. Υποστηρίζει ότι διαμορφώνεται μια τάση που απελευθερώνει τους συγγραφείς και τα έργα τους ακριβώς από τις δεσμεύσεις και τους κανόνες που επιβάλλουν οι προηγούμενες απόψεις. Καί αυτό δεν συμβαίνει μόνο στη Γερμανία αλλά και στη Γαλλία και στην Αγγλία και στη Σκανδιναβία και παντού όπου ζούν ευρωπαίοι μετανάστες («μετακινούμενοι» εργαζόμενοι επί το κοινοτικότερο).

Επ' αυτού θα ήθελα να θυμίσω μια πολύ πρώιμη αλλά και προφητική άποψη που διατυπωνότανε στο αφιέρωμα «μετανάστευση και λογοτεχνία» του φοιτητικού περιοδικού «Ουτοπία» την άνοιξη του 1985: «Μια νέα πολιτιστική κίνηση (στον τομέα της λογοτεχνίας) έχει δρομολογηθεί τα τελευταία χρόνια, που ξεπερνά τα εθνικά όρια, δεν είναι ελληνική, τούρκικη, ισπανική... όμως ούτε γερμανική, ακόμα και αν μέσο

έκφρασης της είναι συχνά η γερμανική γλώσσα. Έχει τη δική της δυναμική στο δρόμο της αναζήτησης για την πολιτιστική ταυτότητα των δημιουργών της».

Δέκα χρόνια αργότερα πληθαίνουν οι απόψεις που διαβλέπουν μια νέα αισθητική και ιδεολογική προοπτική λογοτεχνικής δημιουργίας. Τα παραδείγματα ακόμα είναι ασαφή, πολλοί όμως υποστηρίζουν πως από αυτό το χώρο, τον μεταναστευτικό, και από αυτή την κατηγορία δημιουργών μπορεί να προέλθει το λογοτεχνικό έργο που θα χαρακτηριστεί ευρωπαϊκό χωρίς στενότερους εθνικούς προσδιορισμούς. Ο Μίλαν Κούντερα, μετανάστης-συγγραφέας κι αυτός, μας αποκαλύπτει στις *«Προδομένες διαθήκες»* του την άποψη του Γκαίτε πως *«μόνο το υπερεθνικό πλαίσιο, το ευρωπαϊκό π.χ., μπορεί να απελευθερώσει τον συγγραφέα, να ολοκληρώσει το λογοτέχνημα και να αποκαλύψει πλήρως την αισθητική αξία ενός έργου».*

Γιώργος Βέης

Ποιητής και κριτικός

ΤΟ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΗ ΚΑΙ Η ΑΙΓΛΗ ΤΟΥ ΔΡΑΓΟΥΜΑΝΟΥ

Η διασπορά προκαλεί τον μεγάλο, καταλυτικό διχασμό του συγγραφέα. Η λογοτεχνία αποπειράται, μάταια συνήθως, να συμφιλιώσει τις χρόνιες αντιφάσεις και εγγενείς δυσκολίες, που συνεπάγεται η παρατεταμένη διαβίωση στο εξωτερικό, την ίδια χρονική περίοδο που ο απόδημος δημιουργός εξακολουθεί να ζει φαντασιακά στη γη των πατέρων του. Η πραγματικότητα της λογοτεχνίας των αποδήμων βρίσκεται, δηλαδή, στον αντίποδα της συχνά ωραιοποιημένης αντίληψης που κατατάσσει τον συγγραφέα της αλλοδαπής στους προκεχωρημένους θεματοφύλακες της ελληνικής παράδοσης, ή έστω στους φιλότιμους σκαπανείς ευγενών προθέσεων. Η αμείλικτη χοάνη των θετών πατρίδων δεν συγχωρεί στους αμετανόητους «εθνικούς» συγγραφείς το ότι θέλησαν και μάλιστα τόσο φανατικά να ζήσουν πολυδιάστατα. Γι αυτό η διασπορά είθισται να τροφοδοτεί την ελληνική λογοτεχνία με παράδοξα κείμενα που συνεχώς αναζητούν τόσο την εσωτερική όσο και την εξωτερική τους δικαίωση. Από εδώ απορρέει άλλωστε αυτό που θα ονομάζαμε, γενικεύοντας, άγχος της μη περιθωριοποίησης.

Η χώρα υποδοχής μεταμορφώνεται προοδευτικά σε βασιανιστικό τοπίο: η πρόκληση της ενσωμάτωσης, η πιθανότητα της απόρριψης, ο κίνδυνος της αφασίας είναι οι καθημερινοί εχθροί της γραφής. Ο ίδιος ο απόδημος ή ο μετανάστης συγγραφέας αποφεύγει όσο μπορεί τη ρήξη, ομολογεί έμμεσα τις φοβίες του, αρνείται να ηττηθεί, υπαναχωρεί,

γράφει συνωμοτικά. Το κείμενο είναι το αποτέλεσμα μιας — απεγνωσμένης — απόπειρας επιστροφής σ' έναν μάλλον ιδεατό χώρο. Αυτή η φούγκα των υπεκφυγών / συγκεκαλυμμένων εξομολογήσεων παρουσιάζεται με ορισμένες παραλλαγές στο σύνολο των έργων των αποδήμων συγγραφέων μας.

Θυμάμαι τον Νικόλαο Κάλας να παραπονείται στη Νέα Υόρκη, στα μέσα της δεκαετίας του '80, για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε στην προσπάθειά του να αξιοποιήσει όσο καλύτερα μπορούσε, με τη βοήθεια ασφαλώς κάποιου δικηγόρου, ένα διαμέρισμα που του είχε απομείνει στο κέντρο της Αθήνας. Με το γνωστό, διαφορούμενο χαμόγελό του, ήθελε να με αφήσει να καταλάβω, όσο πιο διακριτικά ήταν δυνατό, ότι η ρητορεία των αιτιάσεών του απευθυνόταν κυρίως προς τις δύο «πατρίδες» του, τις Μεγάλες Απουσίες που απέφευγαν να τον διαβάσουν σωστά.

Στις Η.Π.Α., θα έλεγα συμπερασματικά, ότι τόσο εκείνοι που προτίμησαν να γράψουν κυρίως στα ελληνικά (π.χ. ο ποιητής Νίκος Σπένιας) όσο και οι άλλοι που εμπιστεύτηκαν, για διαφορετικούς λόγους ο καθένας, μόνο τ' αγγλικά (π.χ. ο πεζογράφος Χάρυ Πετράκης) ήξεραν πολύ καλά και από την αρχή μάλιστα ότι τα κείμενά τους θα παρόμεναν αντι-ιστορικά και γι αυτό εξαιρετικά ευάλωτα: ο κόσμος τους, αναπόφευκτα, ήταν (είναι) αλλού. Εδώ ακριβώς έγκειται το ενδιαφέρον που παρουσιάζουν στο σύνολό τους τα έργα των ελληνοαμερικανών συγγραφέων. Είναι οι διακυμάνσεις ενός ιδιότυπου αγώνα κατά της γεωγραφίας και, φυσικά, κατά του χρόνου. Η γλώσσα ακόμα και όταν είναι αλλοιωμένη ή τραυματισμένη αποτελεί γι αυτούς το όριο που έχει κατακτήσει ο μείζων ελληνισμός.

Ο συγγραφέας παύει τότε να αισθάνεται σαν ένας κοινός μετανάστης, το κείμενό του είναι η χώρα του. Αλλά και το μέλλον του. Η ταυτότητά του είναι, τελικά, αντισυμβατική: βιώνει μία διαφορετική πραγ-

ματικότητα, εκείνη δηλαδή που ελάνθανε μέσα του πριν να γράψει.

Στη Γερμανία, αντίστοιχα, οι Έλληνες συμμετέχουν σ' ένα βαθμό στην ευρωπαϊκή περιπέτεια, γράφουν για μια Ελλάδα περισσότερο προσιτή (π.χ. ο πεζογράφος Αλέξανδρος Σχινάς) απ' ότι οι συγγραφείς του Νέου Κόσμου και, γενικότερα, προτείνουν ένα περισσότερο «μεσογειακό» πρότυπο γραφής.

Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο διαδραματίζει, επί δεκαετίες, στην προβολή της ελληνικής λογοτεχνίας αλλά και στην ηθική υποστήριξη νέων συγγραφέων και μεταφραστών που ζουν κι εργάζονται στη Γερμανία, η καθηγήτρια και επιμελήτρια της περιοδικής έκδοσης των HELLENIKA Ισιδώρα Rosenthal-Καμαρινέα, που δίδασκε επί σειρά ετών τα ελληνικά Γράμματα στο Πανεπιστήμιο του Bochum στη Βόρεια Ρηνανία-Βεστφαλία.

Περισσότερο μέτοικος παρά «δραγουμάνος» ο έλληνας συγγραφέας της Γερμανίας συμβάλλει στη διαμόρφωση της καθολικότερης φυσιογνωμίας της Ευρώπης των «15» και μάλιστα σε μία περίοδο, που το γνωστό αίτημα της ολοκλήρωσης τείνει εκ των πραγμάτων να αυτοπεριοριστεί σε καθαρά δημοσιονομικά πλαίσια.

Συνοψίζοντας θα πρόσθετα ότι αυτό που έχω συγκρατήσει έως σήμερα από την δωδεκαετή και πλέον συναναστροφή μου με απόδημους συγγραφείς μας είναι το γεγονός ότι στα χέρια τους, στις καλύτερες πάντα εννοείται περιπτώσεις, η ελληνική γλώσσα αποδεικνύει για μία φορά ακόμη το εύρος της μυθικής δυναμικής της, σε πείσμα των περιστάσεων, αποκρυσταλλώνοντας τα πάθη στην ξένη γη.

Αργύρης Χιόνης

Ποιητής

Η ΑΚΡΙΒΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΑΝΤΙΣΤΑΘΜΙΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΩΛΕΙΑ ΤΟΥ ΓΛΩΣΣΙΚΟΥ ΑΥΘΟΡΜΗΤΙΣΜΟΥ

Η ζωή μου ήταν από πάντα συνδεδεμένη με τη μετανάστευση. Οι γονείς μου, νησιώτες και οι δύο, εγκαταστάθηκαν, ως εσωτερικοί μετανάστες, στην Αθήνα, ο μεν πατέρας μου το 1924, η δε μητέρα μου το 1936.

Η γειτονιά στην οποία μεγάλωσα, τα Σεπόλια, ήταν κατοικημένη, κατ' αποκλειστικότητα, από εσωτερικούς μετανάστες και πρόσφυγες. Στα Σεπόλια, έμαθα, μέσω των φίλων μου, όλες σχεδόν τις διαλέκτους της Ελλάδας.

Στα 23 μου, μετανάστευσα στο εξωτερικό (Γαλλία, πρώτα, και, στη συνέχεια, Ολλανδία). Έζησα εκεί ως τα 33 μου. Το 1977 επέστρεψα στην Ελλάδα, όπου έμεινα επί μία πενταετία, νιώθοντας πάλι μετανάστης, μετανάστης στην ίδια μου τη χώρα.

Το 1982, μετανάστευσα εκ νέου στο εξωτερικό, στις Βρυξέλλες, όπου εργάστηκα ως μεταφραστής μέχρι το 1992, χρονιά κατά την οποία επέστρεψα στην Αθήνα, για να γίνω ξανά εσωτερικός μετανάστης στην ορεινή Κορινθία, όπου ελπίζω να τελειώσω τις μέρες μου.

Η εσωτερική μετανάστευσή μου, καθώς και η επαφή μου με εσωτερικούς μετανάστες πλούτισαν τη γλώσσα μου και της έδωσαν χυμούς και χρώμα. Η εσωτερική μετανάστευση μείωσε τον γλωσσικό αυθορμητισμό μου, αλλά, ταυτόχρονα, έδωσε βάθος και ουσία στη γραφή μου.

Εδώ πρέπει να μιλήσω κάπως εκτενέστερα για τις δύο περιόδους

εξωτερικής μετανάστευσής μου, γιατί δεν είναι όλες οι μεταναστεύσεις ίδιες, ούτε όλοι οι μετανάστες βιώνουν με τον ίδιο τρόπο τη μετανάστευση.

Την πρώτη φορά που έφυγα στο εξωτερικό, είχαμε στην Ελλάδα δικτατορία, ήμουν πολύ νέος και δεν γνώριζα καμία ξένη γλώσσα. Στο Παρίσι, όπου έμεινα ενάμιση, περίπου, χρόνο, άρχισα, σχεδόν αμέσως, να μαθαίνω γαλλικά και να δουλεύω σε γάλλους εργοδότες, αλλά, ταυτόχρονα, είχα επαφή με πολλούς Έλληνες, συνεχή, δηλαδή, επαφή με τη γλώσσα μας. Συνέχιζα, επίσης, τη συγγραφή της δεύτερης ποιητικής συλλογής μου, που είχε ξεκινήσει αμέσως μετά την έλευση της δικτατορίας. Έτσι, αυτή τη σύντομη περίοδο, δεν μπορώ να διαγνώσω καμία απώλεια γλωσσικού αυθορμητισμού. Αντίθετα, το βιβλίο μου ολοκληρώθηκε με τον ίδιο χειμαρρώδη, σχεδόν φλύαρο τρόπο με τον οποίο είχε αρχίσει. Όταν όμως βρέθηκα στο Άμστερνταμ, όπου υπήρχαν μόνο πέντε Έλληνες και είχα επαφή μόνο με δύο απ' αυτούς, που ζούσαν κιόλας πολλά χρόνια εκεί και είχαν ήδη αλλοιωθεί τα ελληνικά τους, τα πράγματα σκούρυναν. Άσε που, τώρα, είχα να παλέψω με μια ακόμη γλώσσα, εντελώς άγνωστη και ουδόλως ελκυστική, και να μάθω και μια τρίτη, τα αγγλικά, γλώσσα εξίσου απαραίτητη για την επιβίωση σ' εκείνο το χώρο. Έτσι, κάποια στιγμή, άρχισα να αναρωτιέμαι, γράφοντας στα ελληνικά: «Λέγεται άραγε αυτό;», «Μήπως είναι ασύντακτη η πρόταση;», «Μήπως δεν καταλάβει κανείς τι θέλω να πω;». Όπως καταλαβαίνετε, είχα αρχίσει να χάνω τον γλωσσικό αυθορμητισμό μου και να προσφεύγω αδιάκοπα στους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες, προκειμένου να αποφύγω τις ασάφειες και τα λάθη. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, αφ' ενός μεν, να γίνει πιο ακριβής, αλλά και πιο στεγνός, ο λόγος μου και, αφ' ετέρου, να αποκτήσει μεγαλύτερο βάθος η δουλειά μου, αφού το βλέμμα μου δεν ήταν πλέον στραμμένο προς την επιφάνεια, αλλά προς το κέντρο, προς τον πυρήνα της γλώσσας και των όσων η γλώσσα εξέφραζε.

Κατά την δεύτερη μετανάστευσή μου, τα πράγματα ήταν διαφορετι-

κά. Κράτησε κι αυτή δέκα χρόνια, αλλά με αδιάκοπες καθόδους στην πατρίδα (δύο με τρεις φορές το χρόνο) και με συνεχή επαφή με Έλληνες, συναδέλφους στην ΕΟΚ ή παλιούς μετανάστες από διάφορα μέρη της Ελλάδας. Το πρόβλημα λοιπόν, αυτή τη φορά, δεν ήταν η απόσταση από τη γλώσσα, αλλά η ενασχόλησή μου, επί πολλές ώρες την ημέρα, με τη μετάφραση διαφόρων *διπλά ξένων* γλωσσών στα ελληνικά. Και λέω *διπλά ξένων*, γιατί δεν επρόκειτο απλώς για γαλλικά, αγγλικά, ιταλικά ή ολλανδικά, αλλά για τη γραφειοκρατική και τεχνοκρατική εκδοχή αυτών των γλωσσών. Η μετάφραση, που, μέχρι τότε, ήταν για μένα ευχαρίστηση και πρόκληση, άρχισε να γίνεται άχθος και άθλος. Έπρεπε να μεταφέρω, με άκρα σαφήνεια, στη γλώσσα μου, έννοιες για τις οποίες δεν είχαμε ακόμη λέξεις, αφού και οι ίδιοι οι τεχνοκράτες μας, οι ειδικοί, με άλλα λόγια, στον τομέα αυτό, εξέφραζαν ή μάλλον παπαγαλίζαν αυτές τις έννοιες στις ξένες γλώσσες στις οποίες τις είχαν μάθει. Η γλωσσοπλαστιά, όταν δεν φτάνει στις καζαντζακικές ακρότητες, είναι ίσως απαραίτητο προσόν για έναν ποιητή. Ο ποιητής όμως που γίνεται γλωσσοπλάστης στον τεχνοκρατικό τομέα είναι ένας πολύ θλιβερός άνθρωπος. Την περίοδο λοιπόν αυτή ήμουν ένας πολύ θλιβερός άνθρωπος που όταν, μετά από 8, 10, 12, 14 ή και 24, κάποτε, ώρες (σε περίπτωση Συμβουλίων κορυφής), επέστρεφε στα δικά του χαρτιά, ένιωθε σαν τυφλός μπροστά στον καθρέφτη. Μόνον σκύβοντας, με μεγάλη προσπάθεια, προς τα μέσα, προς το βάθος, μπορούσα να ξαναβρω το πρόσωπό μου.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα έλεγα ότι, μετά από κάποια χρόνια στα ξένα, φτάνει η στιγμή που αρχίζεις να αναρωτιέσαι αν αυτό που λες ή γράφεις λέγεται ή γράφεται, πράγματι, έτσι. Όταν έρθει αυτή η στιγμή, η γλώσσα παύει να είναι πλέον το μέσον που σχεδόν αυτόματα, σχεδόν ασυνείδητα χρησιμοποιείς για να εκφραστείς και γίνεται ένα εργαλείο, ένα νυστέρι που πρέπει να χειρίζεσαι με ακρίβεια για να ανατέμνεις τη ψυχή σου. Έτσι οδηγείσαι, αναπόφευκτα, στην ακριβολογία.

Η ακριβολογία μπορεί να αφαιρεί χυμούς από τη γλώσσα, αλλά, ταυ-

τόχρονα, οδηγεί στη λιτότητα, στο απολύτως αναγκαίο και, κατά συνέπεια, προφυλάσσει από την άσκοπη φλυαρία και ωραιολογία, δηλαδή από την *ποιητικότητα*, τον μεγαλύτερο, ως γνωστόν, εχθρό της ποίησης.

Ο Σεφέρης έλεγε ότι ο Σολωμός και ο Καβάφης δεν ήξεραν ελληνικά και είχε δίκιο. Στην άγνοια αυτή οφείλεται η «τερατώδης» ακριβολογία του Καβάφη και η μέχρι τρέλας προσπάθεια για ακριβολογία του Σολωμού. Συμπληρώνοντας τον Σεφέρη, θα έλεγα ότι οι μετανάστες ποιητές έχουν μεν μάθει ελληνικά, αλλά κάποια στιγμή, αρχίζουν να αμφισβάζουν γι αυτή τη γνώση. Στην κατηγορία αυτή πιστεύω ότι ανήκει και ο ίδιος ο Σεφέρης που έφαγε και αυτός με το κουτάλι την ξενιτιά. Ο Σεφέρης δεν είναι πηγαίος, δεν είναι «ποιητικός» · είναι ακριβολόγος και τσιγκουνεύεται τις λέξεις. Είναι σαφές ότι τις παίδευε πολύ πριν τις *τοποθετήσει* μες στο ποίημα.

Πηγαίοι ποιητές είναι ο Παλαμάς, ο Ρίτσος και ο Ελύτης. Τα περισσότερα ποιήματά τους ξεχειλίζουν από ωραιολογίες και ποιητικότητα.

Προσωπικά, προτιμώ τον Καβάφη, τον Σολωμό και τον Σεφέρη. Και, φυσικά, τον Καρυωτάκη, τον *εσωτερικό αυτόν μετανάστη*, μετανάστη μέσα στην ίδια του την ψυχή.

Αναστάσης Βιστωνίτης

Ποιητής και πεζογράφος

ΣΤΑ ΣΤΑΥΡΟΔΡΟΜΙΑ ΤΟΥ ΝΟΣΤΟΥ

(*Τέσσερις έλληνες συγγραφείς στις ΗΠΑ*)

Ομολογώ ότι λέξεις όπως: αποδημία, ομογένεια, μετανάστευση ή παλιννόστηση μου προκαλούν κάποιαν αμηχανία, ιδιαίτερα μάλιστα οι δύο πρώτες, που χρησιμοποιούνται επισήμως από το ελληνικό κράτος για τους εκτός ελλαδικού χώρου Έλληνες. Προτιμώ στη θέση τους τη λέξη *διασπορά* με όλες τις πολιτισμικές της προεκτάσεις και τις ιστορικές και κοινωνικές της σημάνσεις.

Οι εκτός ελλαδικού χώρου Έλληνες δεν θα πρέπει να έχουν κανένα λόγο, σήμερα ειδικότερα, να αισθάνονται ότι «απεδήμησαν». Θα ήθελα στο σημείο αυτό να θυμίσω την ιστορική φράση του Τόμας Μαν, όταν ζούσε εξόριστος στις ΗΠΑ εξαιτίας του ναζιστικού καθεστώτος στη χώρα του: «*Όπου βρίσκομαι, βρίσκεται και η Γερμανία*». Και να προσθέσω την περίφημη φράση του Ισοκράτη από τον «*Πανηγυρικό*» του: «*Το των Ελλήνων όνομα μηκέτι του γένους αλλά της διανοίας*». Αυτό φυσικά δεν σημαίνει καθόλου ότι θα πρέπει να πάμε στο άλλο άκρο και να ενστερνισθούμε κάποιες καινοφανείς απόψεις ελλήνων πανεπιστημιακών του εξωτερικού, που προβάλλουν την Ελλάδα ως σολιφιστική εικόνα, σαν να μην είναι δηλαδή πραγματικός τόπος αλλά μια περιοχή της εικονικής πραγματικότητας.

Στο πεδίο της πολιτισμικής και πιο συγκεκριμένα της λογοτεχνικής έκφρασης, ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουμε τους εκτός ελλαδικού χώρου δημιουργούς αντικατοπτρίζει και το πώς βλέπουμε τη λειτουργία της νεοελληνικής λογοτεχνίας στο διεθνή περιγυρο. Τώρα μάλιστα που η

χώρα μας δεν στέλνει πλέον μετανάστες στο εξωτερικό αλλά έχει καταστεί τόπος υποδοχής μεταναστών, που σημαίνει ότι η υπανάπτυξη είναι ευτυχώς μια μακρινή ανάμνηση πια, η στάση μας έναντι της εκτός συνόρων Ελλάδας αποκτά νέο περιεχόμενα και σημασία, όπως άλλωστε και ο ελλαδικός Ελληνισμός.

Θα αναφερθώ απόψε συνοπτικά σε τέσσερις σημαντικούς έλληνες συγγραφείς στις ΗΠΑ, εκ των οποίων ο ένας δεν βρίσκεται στη ζωή εδώ και δώδεκα χρόνια: τους Νικόλαο Κάλας, Χάρυ Μάρκ Πετράκη, Στρατή Χαβιαρά και Ειρήνη Σπανίδου. Ας επαναλάβω επί τη ευκαιρία την κοινοτοπία ότι το έργο τους θα έπρεπε να το γνωρίζουμε καλύτερα και να είχε τύχει ευρύτερης προβολής εδώ – ιδιαίτερα του Πετράκη και του Κάλας. Κι ας ελπίσουμε πως η έκδοση στα ελληνικά και του πρόσφατου μυθιστορημάτος της Ειρήνης Σπανίδου, όπως και η επανέκδοση των δύο μυθιστορημάτων του Στρατή Χαβιαρά από μεγάλους εκδοτικούς οίκους σημαίνουν ότι έχει αναπτυχθεί ένα ουσιαστικό ενδιαφέρον πού θα έχει και συνέχεια. Μένει βεβαίως να μεταφραστούν στη γλώσσα μας τρία, θεμελιώδη για την τεχνοκριτική, βιβλία του Νικολάου Κάλας και σχεδόν όλο το πεζογραφικό έργο του Πετράκη, έργο ογκώδες και καταξιωμένο εδώ και πολλά χρόνια στα αμερικανικά γράμματα. Όσο ξέρω, το μόνο μυθιστόρημα του Πετράκη που κυκλοφόρησε στα ελληνικά και πέρασε ουσιαστικά απαρατήρητο είναι η μυθιστορηματική βιογραφία του Νίκου Δάνδολου ή Nick the Greek, του θρυλικού χαρτοπαίχτη στο Λας Βέγκας και το Σικάγο που κατά καιρούς κέρδισε και έχασε ιλιγγιώδη ποσά στο τζόγο, για να πεθάνει άμπωτος και να κηδευτεί με έξοδα των φίλων του.

Για τον Νικόλαο Κάλας, τα όσα γνωρίζαμε ως πρόσφατα ήταν ελάχιστα. Ακόμη και σήμερα ωστόσο, παρά το γεγονός ότι κυκλοφόρησαν στα ελληνικά δύο από τα σημαντικότερα ξενόγλωσσα βιβλία του: το «*Εστίες πυρκαγιάς*» γραμμένο στα γαλλικά και το «*Η τέχνη την εποχή της διακύβευσης*» στα αγγλικά, η σημασία τους δεν έχει εκτιμηθεί όπως θα έπρε-

πε. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι στις *Μελέτες* του ο εκ των επιφανέστερων δοκιμιογράφων της γενιάς του '30 Ζήσιμος Λορεντζάτος απορρίπτει τις «*Εστίες πυρκαγιάς*» χωρίς καν να ασχοληθεί με το βιβλίο και το περιεχόμενό του αλλά παραθέτοντας απλώς πέντε αράδες από επιστολή του Πώλ Γκασκόιν. (Ο Γκασκόιν εν προκειμένω λειτουργεί ως υπερεγώ του Λορεντζάτου, θα έλεγε καγχάζοντας ο Κάλας αν ζούσε).

Αλλά και τα τεχνοκριτικά κείμενα του Κάλας αγνοούνται κατά κανόνα από τους θεωρητικούς της ζωγραφικής στη χώρα μας — παρά το γεγονός ότι ο ίδιος υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους θεωρητικούς της Τέχνης κατά τη δεκαετία του '60 στις ΗΠΑ. Ο θεωρητικός Κάλας δημιουργεί και σήμερα ακόμη προβλήματα που οφείλονται στην έντονα ριζοσπαστική προσωπικότητά του, στον αντιακαδημαϊσμό και τον «πολεμικό» χαρακτήρα των κειμένων του. Πατρίδα του παρέμεινε εσαεί η πρωτοπορία, την οποίαν αρνήθηκε να εγκαταλείψει ακόμη κι όταν ο κομπορμιστικός μεταμοντερνισμός σάρωνε τη δυτική τέχνη και λογοτεχνία ρίχνοντας στο περιθώριο το μοντερνισμό και την πρωτοπορία.

Σφάλλουν ωστόσο εκείνοι που εξαιτίας του ότι δεν γνωρίζουν το ξενόγλωσσο έργο του πιστεύουν πως ο ελληνικός κόσμος απουσιάζει από τα βιβλία του. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει. Ο Κάλας βεβαίως ποτέ δεν υπήρξε ελληνοκεντρικός και παρέμεινε διεθνιστής ως το τέλος της ζωής του. Είναι όμως χαρακτηριστικό πως ελάχιστα από τα ποιήματά του τα έγραψε στα αγγλικά. Η κοσμολογία του, το σκεπτικό, οι αναφορές και η επιχειρηματολογία του ορίζονται από τις παρακάτω βασικές συνιστώσες:

Α. Την προελληνική — και άρα αρχαϊκή — παράδοση.

Β. Τον Πλωτίνο και τους νεοπλατωνιστές που

Γ. Τον συνδέουν με τον Βιτγκενστάιν.

Δ. Τον υπερρεαλισμό, που τον θεωρεί προέκταση του ρομαντισμού, οι ρίζες του οποίου βρίσκονται στο μυθολογικό κόσμο της αρχαιότητας, στα αρχέτυπα του κρυφού Μεσαίωνα και στην τοτεμική γλώσσα των ξε-

χασμένων φυλετικών πολιτισμών.

Ε. Το φροϋδισμό και τη γλώσσα των συμβόλων.

Για τον ποιητή αυτό, ποιητή και στην τέχνη και στη ζωή, ο ελληνικός κόσμος είναι όχι μόνο αφετηριακό πεδίο αλλά και έκφραση και προέκταση της δημιουργικής φαντασίας.

Ο Χάρυ Μαρκ Πετράκης γεννήθηκε και μεγάλωσε στις μεσοδυτικές πολιτείες των ΗΠΑ. Γιός παπά, γνώρισε από νωρίς τη ζωή των ελληνικών κοινοτήτων και των μεταναστών που αποτελούν και τους πρωταγωνιστές στο έργο του. Ανάμεσα στο αμερικανικό όνειρο και στη νοσταλγία για μια πραγματική και ταυτόχρονα φανταστική πατρίδα οι ήρωες του Πετράκη αγωνίζονται να επιβιώσουν, να αποκτήσουν ταυτότητα, να καλύψουν το χάσμα ανάμεσα στο όνειρο και την πραγματικότητα, τον κόσμο των ριζών και την πολυεθνική κοινωνία στην οποία ζουν. Είναι τουλάχιστον αποκαρδιωτικό που δύο μυθιστορήματά του τα οποία γνώρισαν τεράστια επιτυχία στην Αμερική, «*Η ώρα της καμπάνας*» (θέμα της οποίας είναι η επανάσταση του 1821) και «*Το όνειρο των βασιλέων*» παραμένουν άγνωστα στην Ελλάδα, και μάλιστα σε μια εποχή που οι έλληνες εκδότες ανταγωνίζονται ποιος θα πάρει τα δικαιώματα και θα εκδώσει το όποιο τριτοκλασάτο «μυθιστόρημα» που έγινε μπεστ σέλερ στις μητροπόλεις της αλλοδαπής. Επί του προκειμένου, ακόμη και το γεγονός ότι «*Το όνειρο των βασιλέων*», γραμμένο από Έλληνα, με έλληνα πρωταγωνιστή (τον Λεωνίδα Μαρσούκα) γυρίστηκε μεταφέρθηκε στον κινηματογράφο από το Χόλιγουντ με πρωταγωνιστή τον Φράνκ Σινάτρα και με μεγάλη επιτυχία στάθηκε αρκετό ώστε να αποφασίσει κάποιος να το εκδώσει στα ελληνικά. Μπορεί το 1960 να ανακαλύφθηκε από το Vogue η Μύκονος για να καταντήσει παράδεισος και Ατλαντίδα του διεθνούς σνομπισμού και του lifestyle, αλλά εμείς θα πρέπει να διανύσουμε ακόμη αρκετό δρόμο ώσπου να ανακαλύψουμε τα αυτονόητα.

Ακόμη πιο ενδιαφέροντα από μυθιστορήματα είναι τα διηγήματα του Πετράκη. Πέραν της καθαυτό λογοτεχνικής τους αξίας αποτελούν από

πολλές πλευρές το πιο ενδιαφέρον υλικό στο οποίο θα μπορούσε να ανατρεξεί όποιος θα ήθελε να μάθει κάτι ουσιαστικότερο και βαθύτερο για τη ζωή και τις ποικίλες εκφάνσεις του ελληνισμού στις ΗΠΑ.

Ο Στρατής Χαβιαράς, όπως και ο Νικόλαος Κάλας, έχει έργο και στην ελληνική και στην αγγλική γλώσσα. Αφού δημοσίευσε τέσσερις ποιητικές συλλογές στα ελληνικά αναχώρησε για τις ΗΠΑ, όπου και ζει μόλις. Είναι γνωστό, ελπίζω, το σημαντικό έργο που έχει προσφέρει ως υπεύθυνος του Poetry Room στη βιβλιοθήκη Lamond του πανεπιστημίου του Χάρβαρντ. Όσο για το περιοδικό «Harvard Review», που εξέδωσε και διευθύνει, πρόκειται ασφαλώς για ένα από τα σημαντικότερα και εγκυρότερα λογοτεχνικά περιοδικά της Αμερικής.

Στις ΗΠΑ ο Χαβιαράς, αφού εκδίδει μια ποιητική συλλογή στα αγγλικά, στρέφεται στην πεζογραφία και δίνει το πρώτο του μυθιστόρημα «Όταν τραγουδούσαν τα δέντρα», που σημειώνει αμέσως μεγάλη καλλιτεχνική και εμπορική επιτυχία. Η κριτική αναγνωρίζει στην περίπτωση του μια από τις πιο ελπιδοφόρες και πρωτότυπες φωνές στη νέα αμερικανική πεζογραφία. Η επιτυχία επαναλαμβάνεται και το 1984 με το επόμενο μυθιστόρημά του, την «Ηρωική εποχή». Και τα δύο βιβλία κυκλοφόρησαν στα ελληνικά και μάλιστα επανεκδόθηκαν πρόσφατα σε νέες μεταφράσεις.

Δεν θα μιλήσω απόψε για το πέρασμα του Χαβιαρά από την ελληνική στην αγγλική γλώσσα, που ισχύει και στην περίπτωση του Κάλας, αν και όσον αφορά τον Χαβιαρά είναι εντυπωσιακότερο, αφού αφορά είδη της λεγόμενης δημιουργικής φαντασίας κι όχι το δοκίμιο. Θέλω μόνο να τονίσω πως η ποιητική θητεία του Χαβιαρά επέδρασε αποφασιστικά στη διαμόρφωση του αφηγηματικού του ύφους, των εικόνων και της διαπλοκής γεγονότων, ονείρων και πραγμάτων, που τοποθετούνται σε οδυνηρές εποχές, αυτή της γερμανικής Κατοχής στο πρώτο του βιβλίο και του Εμφυλίου στο δεύτερο, το οποίο αναμφίβολα είναι συνέχεια ή προέκταση του πρώτου. Τα βιβλία αυτά του Χαβιαρά ανήκουν στην κατηγορία

των μυθιστορημάτων της ενηλικίωσης, αν και δεν αποδίδεται έτσι επαρκώς ο όρος *coming of age*, που δεν χρησιμοποιείται μόνο στη λογοτεχνία αλλά και την πολιτισμική ανθρωπολογία.

Η Ειρήνη Σπανίδου, μια νέα ελληνική φωνή στην αμερικανική λογοτεχνία, χαιρετίστηκε – και δικαίως – από την αμερικανική κριτική με ενθουσιασμό, με το πρώτο της ακόμη μυθιστόρημα «*Το αυγό του φιδιού*». Εν μέρει αυτοβιογραφικό κι εν μέρει μυθοπλαστικό, προσφέρει την εικόνα της Ελλάδας μέσα από τα μάτια ενός κοριτσιού που ακολουθεί την οικογένειά του στις μετακινήσεις της και ζει την ελληνική ενδοχώρα όχι μόνον ως φυσικό αλλά – και πρωτίστως – ως κοινωνικό τοπίο. Πρόκειται για έναν κόσμο μνήμης και ριζών μέσα από τον οποίο αναδύεται και διαμορφώνεται η συνείδηση του κοριτσιού, όπου οι επιθυμίες και τα πράγματα τελούν διαρκώς υπό αίρεση. Η μυθιστορηματική ανασύνθεση αυτού του κόσμου συνεπάγεται διείσδυση στην ασαφή και δύσκολη περιοχή της ταυτότητας. Ταυτότητας χρόνου, χώρου, ευαισθησίας και φύλου, στοιχεία που κυριαρχούν και σφραγίζουν, νομίζω, στο τελευταίο της μυθιστόρημα που κυκλοφορεί κι αυτό στα ελληνικά.

Θα πρέπει να κλείσω εδώ, έστω κι έχοντας πει πολύ λίγα για τους τέσσερις αυτούς συγγραφείς μας, αντιπροσωπευτικούς όσο και εξέχοντες «μες στο Μέγα Πανελλήνιον»--για να θυμηθούμε τον Καβάφη. Και να πω ότι σταυροδρόμια του νόστου και της δημιουργίας συναντιόμαστε οι Έλληνες όπου γης. Στα σταυροδρόμια εκείνα όπου φυσά ο αέρας της μνήμης, της ιστορίας και της νοσταλγίας. Αυτό όμως δεν αρκεί. Χρειάζεται από όλους μας η ενίσχυση και μιας συνείδησης οικουμενικής κι όχι τοπικιστικής, ελληνικής κι όχι ελλαδικής, αν δεν θέλουμε να γίνουμε Ποσειδωνιάτες, όλοι μας πλέον, μέσα στη σαρωτική παγκοσμιοποίηση.

Κώστας Στεργιόπουλος

Ποιητής, κριτικός

και μελετητής της λογοτεχνίας

ΕΝΑΣ ΞΕΝΙΤΕΜΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ

Φίλος παλιός, Ξενιτεμένος εδώ και μισό περίπου αιώνα στην Αμερική, ο Γιάννης Γ. Καψάλης, που από νέος έγγραφε αξιοπρόσεκτα ποιήματα, χωρίς να τα δημοσιεύει, κι ήθελε ν' ασχοληθεί με τη λογοτεχνία, Ξαναθυμήθηκε την ποίηση μια δεκαπενταετία ύστερα απ' τη μετανάστευσή του. Το γεγονός δε θα είχε ιδιαίτερη σημασία, αν δεν τύχαινε η επιστροφή του αυτή — και μάλιστα κατ' ευθείαν στη μητρική γλώσσα — ν' αποτελεί όχι μόνο μια αξιόλογη προσπάθεια κι ένα γενναίο πήδημα απ' την άλλη όχθη του Ατλαντικού στο δικό μας γεωγραφικό χώρο, αλλά και μια παράλληλη παλινδρόμηση σ' έναν εντελώς διαφορετικό κόσμο. Γιατί πρέπει να έχει κανείς υπ' όψη του τη λαμπρή σταδιοδρομία του Καψάλη στις θετικές επιστήμες και την όλη προσαρμογή του στον αμερικανικό τρόπο ζωής, για να καταλάβει από ποια ισχυρή παρόρμηση οδηγήθηκε Ξαφνικά στην απόφαση «μ' ελληνικά ποιήματα ν' ασχοληθεί», σύμφωνα με τον καθαφικό στίχο, και να Ξανασυνδεθεί, έπειτα από τέτοια απομάκρυνση, με την ποίηση και τις πρώτες ρίζες του.

Γεννήθηκε το 1927 στη Μυτιλήνη, όπου είχαν καταφύγει οι γονείς του με τη μικρασιατική καταστροφή, πρόσφυγες απ' την Πέργαμο. Οι άλλοι συγγενείς του σφάχτηκαν όλοι από τους Τούρκους, κι έτσι, τα παιδικά του χρόνια τα πέρασε μέσα σε αδιάκοπες διηγήσεις για σφαγές και περιγραφές ομαδικής παραφροσύνης. Το 1940, λίγο πριν απ' τον πόλεμο, εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στην Αθήνα κι αποφοίτησε απ' το

Η' Γυμνάσιο Αργένων. Ο ίδιος λογάριαζε τότε να σπουδάσει φιλολογία και ν' αποσιωθεί στη λογοτεχνία και τα γράμματα. Μα η αντίδραση των δικών του υπήρξε τόσο έντονη, που βρέθηκε θέλοντας και μη, μολονότι δεν αισθανόταν καμιά κλίση για τις θετικές επιστήμες, στη Γεωπονική Σχολή, απ' όπου πήρε το πτυχίο του το 1954, αφού υπηρέτησε πρώτα τη στρατιωτική του θητεία, διακόπτοντας για τέσσερα χρόνια τις σπουδές του.

Από κει και πέρα, αρχίζει απρόσκοπτη πια η επιστημονική σταδιοδρομία του στο εξωτερικό. Το 1954, φεύγει με αμερικανική υποτροφία για τις Ηνωμένες Πολιτείες, προκειμένου να ειδικευτεί στη Βιομηχανία Τροφίμων και, τον επόμενο χρόνο, παίρνει το master's degree απ' το Πανεπιστήμιο της Φλόριντα. Το 1955, πηγαίνει στο Τέξας με υποτροφία του Γεωπονικού και Μηχανολογικού Πανεπιστημίου, κι ύστερα από τέσσερα χρόνια σπουδών, του απονέμεται διδακτορικό δίπλωμα στον τομέα της Βιομηχανίας Γαλακτικών Προϊόντων. Κατόπιν, εργάζεται με μεταδιδακτορική υποτροφία στο Πανεπιστήμιο του Οχάιο ως το 1960, οπότε διορίζεται στο Κέντρο Έρευνας του Υπουργείου Στρατιωτικών του Νέιτικ, όπου έμελλε να σταδιοδρομήσει επί κεφαλής του Τμήματος Φυσιολογικών Έρευνών Τροφίμων, με κύρια απασχόληση την έρευνα και την παρασκευή τροφών για τους αστροναύτες.

Από το δεύτερο κιόλας χρόνο της παραμονής του στην Αμερική, ο Καψάλης παντρεύτηκε με Ελληνοαμερικανίδα, πήρε την αμερικανική υπηκοότητα και σήμερα, μετά τη συνταξιοδότησή του, είναι μόνιμα εγκαταστημένος στη Φλόριντα. Στο διάστημα αυτό, έδωσε διαλέξεις, έλαβε μέρος σε διεθνή συνέδρια και το 1965 πήγε με την ανώτατη υποτροφία του Υπουργού Στρατιωτικών του αμερικανικού κράτους στη Σουηδία για ειδικές έρευνες γύρω απ' τα αστροναυτικά τρόφιμα, που συνέτειναν στην τροφοδοσία των αστροναυτών για την κατάκτηση της σελήνης. Κατά τις αραίες και σύντομες πάντα επισκέψεις του στην Ελλάδα, με δυ-

σκολία μιλούσε ελληνικά, κι ώσπου να ξαναβρεί την παλιά του άνεση στην ομιλία, ξανάφευγε, για να ξανάρθει περαστικός έπειτα από τρία-τέσσερα χρόνια. Όσο για την ποίηση, λίγο καιρό μετά την εγκατάσταση του στην Αμερική, την είχε εγκαταλείψει, κι όπως με διαβεβαίωνε, δεν σκόπευε να ξανασχοληθεί.

Όμως, τη μοίρα του ποιητή δεν τη διαλέγει, φαίνεται, κανείς μόνος του. Μάλλον τον διαλέγει εκείνη. Έτσι, απ' τις αρχές τις δεκαετίας του '70, άρχισα να λαβαίνω και πάλι ποιήματά του όλο και πιο συχνά. Τον Ιούνιο του 1972 πρωτοεμφανίστηκε από τη «Νέα Εστία» και, την ίδια χρονιά, κυκλοφόρησε απ' τις Εκδόσεις «Βάκων» κι η πρώτη του ποιητική συλλογή «*Τα παράταιρα*», με λίγα μόνο από τα παλαιότερά του και πολύ περισσότερα από τα γραμμένα μετά τη μετανάστευσή του, εξού και ο τίτλος. Στα καινούργια του αυτά ποιήματα, δεν είναι πια ο λυρικός Καψάλης των νεανικών μας χρόνων, όπως το διαπιστώνουμε και στη σύγκριση με τα λιγοστά παλαιότερα της συλλογής. Συγχρονισμένος εκφραστικά, καθρεφτίζει την ιδιωτική του περιπέτεια, άλλοτε κρυπτικός κι άλλοτε πιο άμεσος, με υπαρκτά και υπολανθάνουσες θρησκευτικές προεκτάσεις και με κάποια νοσηρότητα εδώ κι εκεί στον τόνο.

«Υστερα από μόνιμη εγκατάσταση επί μια περίπου εικοσαετία στο εξωτερικό», γράφει στο σύντομο προλογικό του σημείωμα, «και αποκλειστική αφοσίωση στις θετικές επιστήμες, αποφασίζω με την πρώτη μου αυτή συλλογή να ξαναγυρίσω στην ποίηση, συνεχίζοντας μια προσπάθεια, που είχε σταματήσει στο ξεκίνημά της, πριν προφτάσει τότε να δει το φως της δημοσιότητας.

«Ό, τι ακολουθεί στις επόμενες σελίδες είναι η ο μ ι λ ί α μ ο υ, αρθρωμένη με το μόνο δυνατό τρόπο, προκειμένου να ξαναβρώ τη χαμένη συνέχεια. Είναι το τραύλισμα ενός που ξέμαθε να μιλά, και μαζί και η απόπειρα "κάποιας" διαφύγης από τη συνεχιζόμενη αυτοεξορία του.

»Και τότε — θα ρωτήσει κανείς — γιατί η δημοσίευσή; Το συρτάρι δε

θα ήταν αρκετό; Όσο κι αν ένα τέτοιο επιχείρημα φαίνεται ισχυρό με την πρώτη ματιά, η εσωτερική μου παρόρμηση στάθηκε, τελικά, ισχυρότερη.»

Πιο ενιαία, πιο ουσιαστική κι οπωσδήποτε ωριμότερη είναι η δεύτερη συλλογή του στα ελληνικά «*Εικοστός και άλλοι αιώνες*», γραμμένη ολόκληρη μέσα στα δυο χρόνια απ' την έκδοση της πρώτης και τυπωμένη απ' τον ίδιο εκδότη το 1974, όπου, όπως και στην προηγούμενη, θαρρείς κι έχει βρικολακιάσει όλη η ελληνική του προϊστορία. Μα εδώ τώρα αλλάζει ο τόνος και γίνεται συχνότερα δήθεν περιπαικτικός. Έχοντας σταθεροποιήσει τα εκφραστικά του μέσα, προχωρεί σε μεγαλύτερη εκφραστική τόλμη και θεματική ανανέωση. Αντλεί κάθε τόσο θέματα και μοτίβα απ' την Ιστορία κι από ιστορικές λεπτομέρειες του εικοστού και προηγούμενων αιώνων, καθώς μοιράζεται ανάμεσα στη σύγχρονή του και την παλαιότερη Αμερική και στην Ελλάδα των παιδικών και των νεανικών του χρόνων, ακόμα και σε εμπειρίες από τα ταξίδια του στο σύγχρονο ελληνικό χώρο, συνδυάζοντας τον ρεαλισμό με τις λυρικές νότες και τις συναισθηματικές κάμψεις με το χιούμορ, την ειρωνεία και τη σάτιρα, πάντα με τον καημό και τη νοσταλγία του εκπατρισμένου:

ΜΥΤΙΑΗΝΙΟ ΤΡΙΠΤΥΧΟ

III

*Τον ξεροπόταμο ανεβαίνει ο νους μου του Ακλειδιού,
με τους σταυρούς και με τα κυπαρίσσια,
όπου παράβγαιναν η θέα με τους γλάρους
κι έτρεχαν οι άγγελοι κριτές·*

*όπου πετούσε χάρτινη
μια Κυριακή δεμένη από' να σπάγγο,
με τους αητούς και τα θαλασσοπούλια.
Τότε που μύριζε η ψυχή σαν άχερο.*

*Είναι παχειά στο δρόμο η σκόνη
από χαλκάδες και μαντρόπορτες,
και σελιγνόφωτο προιονισμένο από ανεμόμυλους,
και πλάκες και φτερά.*

Τότε που μύριζε η ψυχή χαλίκια ποταμίσια.

*Ο νους μου πάει στο καμπαναριό μιας δύσης,
σε κάμαρες κλειστές, μια νύχτα
που μπήκε μέσα και τις έπνιξε το πέλαγο.*

Ο «Εικοστός και άλλοι αιώνες» είναι η τελευταία ίσαμε την ώρα τυπωμένη συλλογή του Γιάννη Γ. Καψάλη στα ελληνικά. Γιατί, στη συνέχεια, ακολούθησαν δύο ακόμα ποιητικά βιβλία στα αγγλικά: «*Η Σάγκα του Χρυσοδόντη Παππά*» (1994), ένα μεγάλο αφηγηματικό ποίημα, και η συλλογή «*Ιστορίες της Περγάμου*» (1999). Τώρα, ετοιμάζει ένα μυθιστόρημα, πάλι στα αγγλικά, ενώ παράλληλα έχει αρχίσει να συμπληρώνεται και μια τρίτη συλλογή με ελληνικά ποιήματα, που λογαριάζει νά'ρθει και να την εκδώσει στην Αθήνα, σε συγκεντρωτική έκδοση μαζί με τις δυο προηγούμενες.

Τα πρακτικά του Συμποσίου
«ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ»
τυπώθηκαν στο τυπογραφείο
του ΓΙΑΝΝΗ ΚΑΡΤΕΡΗ
τον Μάρτιο του 2001.
Ηλεκτρονική Επεξεργασία: Ραλλού Καρτέρη.
Παραγωγή: «ΠΕΡΙΤΕΧΝΩΝ»

